

Research Paper

Relative Deprivation and Political Instability; Case Study: Protests of November 2019

Abouzar Delavar¹ *Mohammad Radmard²

1. Ph.D. Student of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

2. Assistant Professor of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2024.513>

Receive Date: 02 June 2024

Revise Date: 25 August 2024

Accept Date: 10 September 2024

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

Due to its impact on the continuity or disruption of political systems, political stability/instability is considered a crucial topic in political science. A political system may be stable when its policies, strategies, and overall performance are not met with widespread opposition and political protests from the public. The political protests in recent years in Iran have challenged political stability at certain times. In the present paper, we focus on the sense of relative deprivation as the most significant factor in the formation of the political protests of November 2019, prioritizing it among other causes. Thus, the main research question is framed as follows: How did the sense of relative deprivation contribute to and influence political instability in November 2019? With the start of President Rouhani's second administration in 2017, value expectations (welfare, power, and interpersonal values) increased among the public, while their means to achieve these goals decreased. The failure to meet these expectations led to the emergence of a sense of escalating relative deprivation. Based on the research findings, the sudden increase in gasoline prices provided an opportunity for expressing this dissatisfaction and anger. This discontent was amplified through new communication channels and internet culture, with social media playing a pivotal role in spreading dissatisfaction. The result was political instability in November 2019 across Iranian society.

Methodology

This paper employs Ted Robert Gurr's theory of relative deprivation and utilizes a process-tracing (causal) method. In process-tracing, the researcher attempts to link the stages of influence of one or more variables to an outcome. This method allows the analysis of how an event occurs within a framework. In essence, a cause may lead directly and immediately, or indirectly and through intermediary means, to an event or outcome. Thus, the causal mechanism follows a lawful order, leading from cause to effect (Little, 2007). In the current study, the process beginning with the aggregation of "increased

* Corresponding Author:
Mohammad Radmard, Ph.D.
E-mail: m.radmard@umz.ac.ir

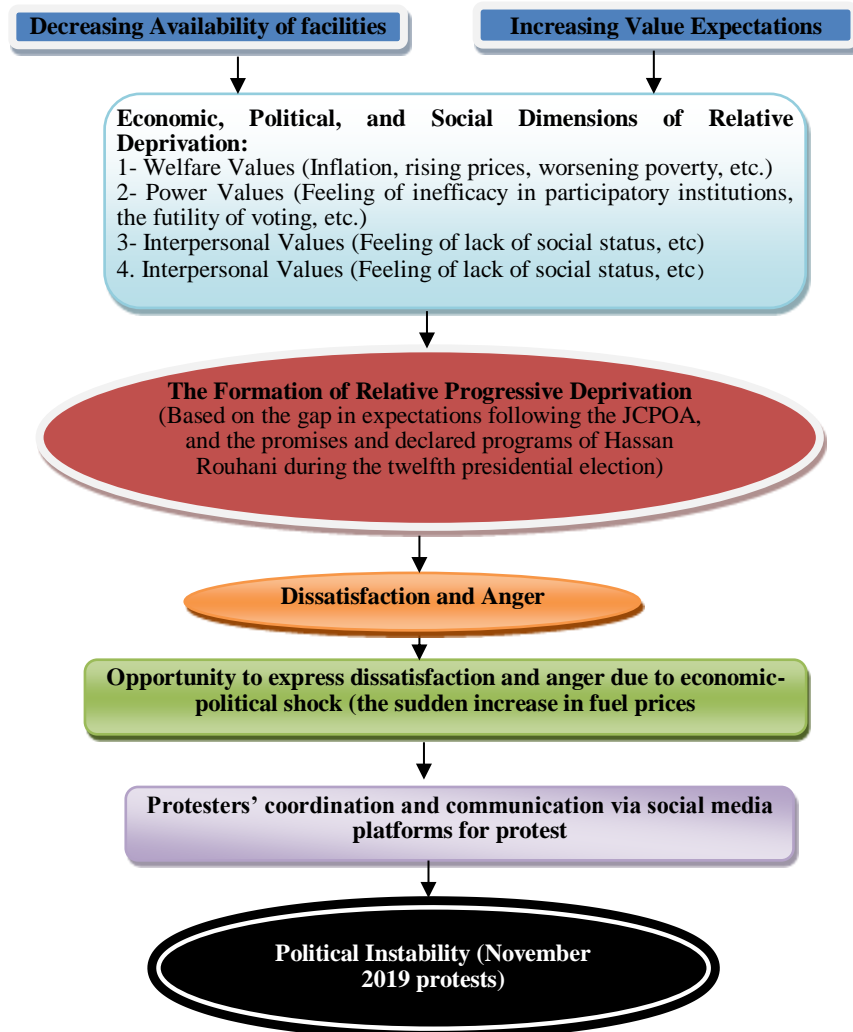
expectations” and “decreased facilities” culminated in the November 2019 protests after passing through various stages, events, and decisions. Given the theoretical nature of the research, data collection was conducted through library research, and secondary analysis was performed in some sections of the paper based on available quantitative data.

Results and Discussion

Ted Robert Gurr’s theory of relative deprivation, based on the “frustration-aggression” hypothesis, was presented in his book “Why Men Rebel”. Gurr attributes the main cause of violence and consequently political instability to the creation of relative deprivation among individuals in a society. In fact, the greater the gap between value expectations (or level of expectations) and value capabilities (or facilities for fulfilling needs) is, the greater the sense of relative deprivation will be. According to Gurr, this gap can manifest in three forms: 1) Decremental deprivation 2) Aspirational deprivation 3) Progressive deprivation.

Gurr presents a threefold classification of values, when combined, forming the basis of relative deprivation: 1- Welfare values, such as material goods, food, housing, etc. 2- Power values, such as the right to vote, participation in political competition, etc., and 3- Interpersonal values, such as the desire for status, recognition, or securing a role or job accepted by society, where individuals feel they have gained a certain level of prestige within their social networks (Gurr, 2023: 48-50). Individuals’ efforts to acquire these values, and their failure to obtain them while believing themselves deserving, result in relative deprivation and dissatisfaction.

After defining the concept of relative deprivation as the independent variable, we address the concept of political instability as the dependent variable. Sanders argues that political instability is directly related to the occurrence or non-occurrence of changes in any government, regime, or society; i.e., how much the created changes and challenges have altered the usual pattern of a particular governmental system, regime, or society (Sanders, 2001: 134). Therefore, political instability is discussed on three levels: society, regime, and government. In this paper, political instability is considered in the form of social unrest and political violence at the societal level. Within the framework of process tracing, the theoretical model of this paper may be depicted through the following pattern:

The feeling of relative deprivation encompasses economic (welfare values), political (power values), and social (interpersonal values) dimensions. Regarding welfare values, the Gini index at the beginning of President Rouhani's administration in 2013 was 0.3650, and by 2019 it had increased by around 40% to 0.3992 (Statistical Center of Iran, 2019). The Gini index is typically expressed as a percentage, where a value of zero indicates complete equality, and an increase toward one signifies greater inequality. According to data from the Statistical Center of Iran, the country's per capita income decreased from 56.5 million Rials in 2017 to 48.7 million Rials in 2019, while the average monthly inflation rate, which was 8% in June 2017, surged fivefold to 41% by 2019. Additionally, the youth unemployment rate rose to 26.1% in the summer of 2019 (Statistical Center of Iran, 2023). The percentage change in food and beverage prices increased from 12.3% in 2017 to 43% in 2019 (Statistical Center of Iran, 2019).

With the approval of the JCPOA in July 2015, hopes for economic and livelihood

improvements became more prominent in the minds of the public. People expected that by supporting Rouhani's administration for a second term, they could achieve their value-based expectations, including welfare values. However, internal factional disputes between the two political wings and changes in the international system (such as the U.S. withdrawal from the JCPOA and the reimposition of sanctions) caused the government's promises to remain unfulfilled. Gradually, the government's inability became apparent, and hopes were faded away. People's capabilities to achieve their goals diminished, leading to dissatisfaction, frustration, and anger toward political officials. However, the feeling of relative deprivation extends beyond just economic resources; it also has social and political dimensions.

From the perspective of power values, the issue of participation and voting takes center stage. According to data from the "Values and Attitudes of Iranians Survey", regarding the statement "The government places great importance on the people's votes and opinions", the figures reveal a decline in public belief in this statement over time, from 2000 to 2015. In the first wave in 2000, 55.1% of the people (Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2002: 212) believed that the government valued public opinion, but by the third wave in 2015, this figure had dropped to 42.3% (Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2016: 327). This nearly 13% decline over 15 years and the strengthening of the belief that the government does not value public opinion implies that by the 2010s, most people believed that government policies were enacted without regard for the people's demands and that political participation had little worth or significance.

Although the opportunity for political participation through voting was available to the public, people felt that the expected outcomes from the system were not being delivered. In other words, they perceived voting as a futile act, believing that the government did not care about public opinion. Consequently, their value-based expectations were not being met. This sense of despair, dissatisfaction, and frustration from the perspective of power values led to a noticeable and significant decline in voter turnout during the parliamentary elections of February 2019, with participation dropping to 42.57% (IRNA, 2019), compared to previous periods.

From the perspective of interpersonal values, data from the "Values and Attitudes of Iranians Survey" in 2015 regarding the statement "The law is applied equally to both the public and officials" shows that 40% disagreed or strongly disagreed, 35% were neutral, and 23.8% agreed or strongly agreed (Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2016: 171). Regarding perceptions of judicial fairness in 2015, 25.6% believed there was little or very little chance of reclaiming their lost rights through legal channels, 46.2% believed there was some chance, and 27.3% believed there was a lot or a very high chance (Ministry of Culture and Islamic Guidance, 2016: 169). In reality, a growing sense of discrimination among the public and a significant decline in institutional trust in the judiciary and other official governmental bodies were witnessed. It appeared that people felt they were at a lower level in terms of legal protections compared to political elites or those connected to centers of power. Over time, this perception grew that laws were less enforceable when it came to those connected to power, especially concerning corruption. The failure to properly address corrupt individuals fueled a growing sense of despair, dissatisfaction, and a feeling of discrimination among the public.

As increasing expectations coincided with decreasing resources, "relative progressive deprivation" began to take shape. The convergence of the three dimensions of relative deprivation, alongside the growth of "internet culture" (Castells, 2021: 33) and the rise of virtual social networks, spread despair and dissatisfaction across the country. In 2013, the internet penetration rate in Iran was around 30% (Statistical Center of Iran, 2014), and by 2019, it had reached approximately 94%, meaning that out of every 100 people, 94 were using the internet, with around 45 million people owning smartphones (Tasnim News

Agency, 2020). The mobile internet penetration rate was reported to be about 83% (Mehr News Agency, 2020), indicating that 83 out of every 100 Iranians owned a smartphone. The widespread availability of smartphones enabled the instant and broad dissemination of news, allowing frustrated and dissatisfied protesters to coordinate in real time. This facilitated their simultaneous mobilization across various parts of Iran in November 2019 to take to the streets in protest.

Conclusion

In this study, using the process-tracing method, it was attempted to demonstrate how relative progressive deprivation, through creating a sense of frustration and amplifying it in the digital space, led to widespread dissatisfaction as a shared experience. This broad dissatisfaction, expressed as political violence, resulted in political instability in Iranian society during November 2019. People found themselves in a situation marked by high inflation, a severe decline in purchasing power, a sense of the formal nature of the electoral structure, a loss of dignity and status, and a feeling of discrimination and inequality in social and legal rights, either creating or reinforcing a sense of relative deprivation. The gap between expectations and the facilities to fulfill them had grown so wide that relative deprivation took on a progressive or exponential form. The dissatisfied, disillusioned, and angry public was seeking an opportunity to protest, and the sudden rise in fuel prices ignited this powder keg of discontent. With political instability spreading across society, the government, and eventually the entire political structure, became the targets of the protesters' slogans.

Economic, political, and cultural variables all play a role in pushing relative deprivation toward protest and political violence. The quality of governance and the strengthening of political institutions are directly related to reducing the potential for violence and political instability in society. From a cultural perspective, political instability (i.e., the presence of violence in society against the political system) has been a recurring phenomenon in Iran's contemporary history, often marked by both its breadth and intensity. Given this historical background, it seems that political violence is becoming a norm in the individuals' political behavior, especially the younger generation in Iranian society. The government's inefficiency in fulfilling its public duties will gradually erode the legitimacy of the political system, driving neutral or silent individuals toward endorsing the violent actions of protesters. If the ruling elite fail to make necessary reforms in governance and structural changes, we may witness further justification of violence across broader geographic areas and more diverse social layers in the future.

Keywords: Rising Expectations, Relative Progressive Deprivation, Political Protests, Political Instability, November 2019.

References

- Agbibo, D. E. (2013). "Why Boko Haram exists: The relative deprivation perspective". *African Conflict and Peacebuilding Review*, 3(1), Pp.144-157.
- Ahmadi, Hamid (1997). "Political stability, democracy and civil society in heterogeneous societies: the theory of democracy based on consensus and the experience of Lebanon". *Foreign Studies*, No. 12. Pp.123-166. [In Persian]
- Akram, Sadiya (2014). "Recognizing the 2011 United Kingdom Riots as Political Protest: A Theoretical Framework Based on Agency, Habitus and the Preconscious". *British Journal of Criminology*, Volume 54, Issue 3. Pp. 375-392.

Andrey V. Korotayev and Alisa R. Shishkina (2020). "Relative Deprivation as a Factor of Sociopolitical Destabilization: Toward a Quantitative Comparative Analysis of the Arab Spring Events". *Cross-Cultural Research*, Volume 54 Issue 2-3. Pp. 296-318. <https://doi.org/10.1177/1069397119882364>.

Anvar Mostafavi, Mahmoud Shahabi, Somaiye Shalchi (2022). "Collective behavior or protest action: the study of social unrest in November 2018 using grounded theory". *Scientific Quarterly of Political and International Approaches*. 14(2). Pp. 211-236. [In Persian]

Azimi Dowlatabadi, Amir (2008). *The Contestation of political elites and political constancy in the Islamic Republic of Iran*. Tehran: The center for Islamic Revolution Documents.

Bashiriyeh, Hossein (2012). *Political sociology: the role of social forces in political life*. Tehran: Ney. [In Persian]

Bayat, Aseef (2018). *The uprising of the lower middle class*. Iran Farda monthly. March, new period, number 57. [In Persian]

Bayat, Aseef (2022). *Street politics: poor people's movement in Iran*. Translated by Asadullah Nabavi Chashemi, Tehran: Shirazeh. [In Persian]

Castells, Manuel (2006). *Information Age: Economy, Society, Culture (Emergence of Network Society)*. First vol, translated by Ali Qalian and etal, edited by Ali Paya, Tehran: Tarh_e_no. [In Persian]

Castells, Manuel (2021). *Networks of outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Translated by Mojtaba Qalipour, Tehran: Nashr -e-markaz. [In Persian]

Curvale, Carolina (2010). *Does Political Participation Affect Political Stability? A Study of Latin America during the 19th and 20th Centuries*. Department of Politics, New York University.

Delavari, Abolfazl (2014). "A critical review on the concept and indicators of political instability: towards a comprehensive and efficient model for measuring political instability". *The State Studies Quarterly*, First year, No. 2. Pp. 59-94. [In Persian]

Delavari, Abolfazl. Rahbari, Mohammad (2023). "Election Promises, Government Limitations, and Political Protests in Iran Case study: Rouhani's Second Government (August 2016-September 2017)". *The State Studies Quarterly*, Vol 9. No. 34. Pp. 179- 214. [In Persian]

Farastkhah, Maghsood (2018). *We Iranians: the context of historical and social*

- exploration of Iranian peoples. Tehran: Ney. [In Persian]
- Feddes, A. R., Mann, L., & Doosje, B. (2015). "Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: a longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity". *Journal of Applied Social Psychology*, 45(7), Pp. 400-411.
- Foran, John (2003). *Fragile Resistance Social transformation in Iran*. Translated by Ahmad Tadayyon. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [In Persian]
- Fukuyama, Francis (2023). *Identity: the demand for dignity and the politics of resentment*. Translated by Rahman ghahramanpour, Tehran: Rowzaneh. [In Persian]
- Ghorbani Iman, Shiri Tahmurs (2021). "Relative deprivation and capacity building for social crisis: a case study of the events of 2016". *Social Research Quarterly*, 13(51). Pp. 1-23. [In Persian]
- Giddens, Anthony (1999). *Sociology*. Translated by Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney. [In Persian]
- Griffin, J. D., & De Jonge, C. K. (2014). *Income inequality, citizen polarization, and political protest*. University of Colorado Boulder.
- Gurr, Ted Robert (2023). *Why Men rebel?*. Translated by Ali Morshedzadeh, Tehran: Research Institute of Strategic Studies. [In Persian]
- Hajiani, Ibrahim and etal. (2017). *protests and unrest in January 2016; Analyzes and Estimates*. Tehran: Research Center for Strategic Studies. [In Persian]
- Hatami, Z & Yi ,Sue & Hall, M. (2022). "Well-being and relative deprivation in a digital era". *Heliyon*, Volume 8, ISSUE 10. Pp.1-11. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e11233>
- Hersij, Hossein and Rabienia, Bahman (2023). "The Formation Pattern of Protest Movements with an Emphasis on the Role of Virtual Social Networks". *Applied sociology*, 34 (91), Third issue. Pp.1-22. [In Persian]
- Iran Statistics Center (2012). *Households' access to the Internet and people's use of the Internet – annually*. Accessible at: <https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21974>.
- Iran Statistics Center (2018). *Gini coefficient: the whole country - (weighted decile). Statistical period: 1984 to 2019*. Accessible at: <https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21861>.
- Iran Statistics Center (2018). *Statistical yearbook, price index office*. Accessible at: <https://amar.org.ir/salnamehamari/agentType/ViewSearch/CustomFieldIDs/6>

5/SearchValues/1398/PropertyTypeID/615.

Iran Statistics Center (2023). *Table of unemployment rate of youth aged 15-24 of the whole country by seasons (2005-2023)*. Accessible at: <https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21889>.

IRNA (2018). *voting for the 11th parliament elections has ended*. Accessible at: <https://www.irna.ir/news/83685108>.

Jalaipour, Hamidreza (2012). "Movement layers of Iranian society; two macro movements and ten micro social movements". *Research Letter of Political Science*. 7(4). Pp. 35-87. [In Persian]

Karimi Maleh, Ali (2023). "Political Capital of Government and National Identity; Pre-Warning Data about Contemporary Iran". *Research Letter of Political Science*, No. 2(70). Pp. 109-156. [In Persian]

Khaje Sarvi, Gholamreza and Hosseini Seyed Javad (2017). "The duality of political protest and political stability in the Islamic Republic of Iran". *Two scientific-research quarterly journals of political knowledge*, 14th year, No. 2. Pp. 199-228. [In Persian]

Kolstad, Ivar (2008). *Political Instability, Indices of*, *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/political-instability-indices>.

Little, Daniel (2007). *Varieties of Social Explanation: An Introduction to the Philosophy of Social Science*. Translated by: Abdul Karim Soroush, Tehran: Serat. [In Persian]

Madani, Saeed (2019). *Extinguished fire, a look at the protests of November 2018*. Tehran: Rahman Institute. [In Persian]

Marsh, David and Stoker, Jerry (2005). *Theory and Methods in political science*. Translated by Amir Mohammad Haji Yousefi. Tehran: Strategic Studies Research Institute. [In Persian]

Mehr news agency. (2019). *The latest statistics of Internet penetration in Iran*. Accessible at: <https://www.mehrnews.com/news/4990207>

Ministry of Culture and Islamic Guidance (2002). *National Survey of Iranian Values and Attitudes*. First Wave. Research Institute of Culture, Art and Communication. [In Persian]

Ministry of Culture and Islamic Guidance (2016). *National Survey of Iranian Values and Attitudes*. Third Wave. Research Institute of Culture, Art and Communication. [In Persian]

- Movasaghi, Ahmad, Karamzadi, Moslem (2013). "Study of the impact of political stability on development", *Politics Quarterly, Journal of Faculty of Law and Political Science*, Vol. 41, No.3. Pp. 321-340. [In Persian]
- Niakoi, Amir (2014). "Sociology of political conflicts in Iran (elections 2009)". *Research Letter of Political Science*, 10(1). Pp.199-230. [In Persian]
- Nowrozpour, Morteza (2018). "Analysis of political protests in January 2016". *Research Letter of Political Science*, 14(4). Pp.185-220. [In Persian]
- Qaedi Mohammad Reza and etal. (2021). "Effective factors in the emergence of security crisis in Iranian cities (the application of relative deprivation theory in the analysis of protests in November 2019)". *Urban Research and Planning Quarterly*. 12(46). Pp.182 - 166. [In Persian]
- Rafipour, Faramarz (1999). *Anatomy of Society: An Introduction to Applied Sociology*. Tehran: Enteshar Publication co. [In Persian]
- Rafipour, Faramarz (2000). *Modernization and Conflict*. Tehran: Enteshar Publication co. [In Persian]
- Ragolane, M., & Malatji, T. L. (2024). *An investigation into the causes and impact of service delivery protests on political stability: perceptions from the social contract and relative deprivation*. EUREKA: Social and Humanities, (1), Pp.75-88. <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2024.003122>
- Saleh, A. (2013). *Ethnic identity and the state in Iran*. Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Sanders, David (2001). *Patterns of Political Instability*. Tehran: Strategic Studies Research Center Publications. [In Persian]
- Sardarnia Khalilullah and Alborzi Hengameh (2022). "In the article on the analysis of recent trade union protests in Iran (2017-2021)". *Scientific Quarterly of Strategic Policy Research*, Vol.11. No. 40. Pp.107-150. [In Persian]
- Shahi, A., Abdoh-Tabrizi, E. (2020). "Iran's 2019-2020 Demonstrations: The Changing Dynamics of Political Protests in Iran". *Asian Affairs*, Vol. 51, No. 1, Pp. 1-41.
- Tajik, Mohammadreza (2007). "Street and politics; Playful political experience in Iran today". *Research Letter of Political Science*. Second year. 4. Pp.33-74. [In Persian]
- Tasnim. (2019). *Internet penetration rate in Iran is higher than the world average*. Accessible at: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/09/12/2401716>.
- Tohidi, Zahra (2018). "Movement or Non-movement: Looking at the events of

Aban month through the lens of social movement theories". *Pooye Iranian Studies Quarterly*, 9th and 10th issues. Pp.60-74. [In Persian]

Valinejad, Abdullah. Kazemi, Abbas (2021). "Sociological Analysis of Iran' 2019 Demonstrations". *Research Letter of Political Science*, 4(64). Pp.225- 252. [In Persian]

Vanclay, F., & Hanna, P. (2019). "Conceptualizing company response to community protest: principles to achieve a social license to operate". *Land*, 8(6), Pp.101.1-31.

محرومیت نسبی و بی‌ثباتی سیاسی: مطالعه موردی اعتراضات آبان ۱۳۹۸

ابوذر دلاور^۱ * محمد رادمرد^۲

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۲. استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=8974425329/2%>

<https://doi.org/10.1735790.1403.19.2.4.0>

چکیده

جامعه ایران در کمتر از یک دهه گذشته، چندین بار درگیر اعتراضات سیاسی شده است؛ به‌عنوان نمونه، در پی افزایش قیمت بنزین در آبان ۱۳۹۸، اعتراضاتی در برخی شهرهای ایران رخ داد که سبب بی‌ثباتی سیاسی در سطح جامعه شد. پژوهش حاضر، احساس محرومیت نسبی را به‌عنوان عامل مهم این اعتراضات خشونت‌بار در کانون توجه قرار داده است. با هدف کاستن از امکان بروز خشونت سیاسی در جامعه ایران، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش هستیم که «نحوه شکل‌گیری و تأثیر محرومیت نسبی بر بی‌ثباتی سیاسی در آبان ۱۳۹۸ چگونه بوده است؟» در پاسخ به این پرسش، فرضیه‌ای که مقاله حاضر بر آن تأکید دارد، این است که «باروی کار آمدن دولت دوم روحانی در سال ۱۳۹۶، انتظارات ارزشی (رفاهی، قدرتی، بین فردی) در میان افراد جامعه افزایش، اما امکانات مردم برای دستیابی به اهداف، کاهش یافت و ناکامی در دستیابی به اهداف، سبب ایجاد محرومیت نسبی تصاعدی شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، تکانه افزایش قیمت بنزین، فرصتی برای ابراز این نارضایتی فراهم کرد. نارضایتی‌های ایجادشده، خود را در چارچوب ارتباطات جدید و فرهنگ اینترنت باز یافت و شبکه‌های اجتماعی، نقش بی‌بدیلی در گسترش آن داشتند و نتیجه آن، بی‌ثباتی سیاسی در آبان ۱۳۹۸ بود. مقاله حاضر با کاربست نظریه محرومیت نسبی تد رابرت گر و با به‌کارگیری روش ردیابی فرایند (روش علی) نگاشته شده است. روش گردآوری داده‌ها نیز کتابخانه‌ای بوده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

انتظارات فزاینده، محرومیت نسبی، تصاعدی، اعتراضات سیاسی، بی‌ثباتی سیاسی، آبان ۱۳۹۸

* نویسنده مسئول:

محمد رادمرد

پست الکترونیک: m.radmard@umz.ac.ir

مقدمه

ثبات و بی‌ثباتی سیاسی، آثار و پیامدها و عوامل مؤثر بر آن‌ها، همواره در کانون توجه نخبگان سیاسی حاکم در هر کشوری قرار دارد. اعتراضات سیاسی چند سال اخیر در جامعه ایران، به‌عنوان یک پدیده اجتماعی-سیاسی، سبب شده است که در برخی از زمان‌ها، ثبات سیاسی به‌چالش کشیده شود. شاید بتوان گفت، هیچ حاکمیتی وجود ندارد که هرگز با اعتراض سیاسی روبه‌رو نشده باشد. جمهوری اسلامی ایران نیز به‌عنوان یک نظام سیاسی، درگیر مسئله اعتراض و ناآرامی‌های سیاسی شده است. جامعه ایران از یک‌سو، درگیر روند اعتراضی شده و از سوی دیگر، جمهوری اسلامی ایران، خواهان حفظ و برقراری ثبات سیاسی است (خواجه‌سروی و حسینی، ۱۳۹۷، ۱۹۹).

ناگفته پیداست که با گسترش دامنه و شدت اعتراضات سیاسی، کارایی حکومت‌ها در ایفای کارویژه‌های عمومی‌شان کاهش می‌یابد. برای تحقق توسعه و رفاه مردم کشور، لازم است که محیط داخلی از ثبات برخوردار باشد تا برنامه‌ریزی و پیگیری اهداف در راستای توسعه و رشد اقتصادی امکان‌پذیر شود. گسترش بی‌ثباتی سیاسی و هنجارمند شدن رفتار ستیزه‌جویانه با دولت (شبکه رسمی قدرت) در سطح جامعه، موجب اختلال در چرخه تولید، بی‌اعتمادی سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی به امر مهم سرمایه‌گذاری و توسعه اقتصادی، فرار سرمایه و نخبگان از کشور، بدبینی و بی‌اعتمادی سیاسی مردم به نهادهای رسمی حکومت، کاهش مشارکت سیاسی، ... خواهد شد و سرانجام، امنیت ملی به مخاطره خواهد افتاد. روند روبه‌فزونی اعتراضات سیاسی در کشور نشان می‌دهد، یافتن سازوکار مطلوب و مطالعه علمی جدی برای شناخت زمینه‌های شکل‌گیری اعتراضات، نقطه آغاز کار و نیازمند توجه جدی است. گام نخست برای حل این مشکل، فهم آن و گام بعدی، مدیریت آن است. اهمیت توجه به موضوع اعتراضات سیاسی با هدف کاستن از پتانسیل خشونت سیاسی در جامعه ایران، که پیشینه فرهنگی نیز دارد، می‌تواند در مرکز ثقل توجه پژوهشگران قرار گیرد. بررسی ابعاد و زوایای مختلف به‌وجودآورنده اعتراضات، کمک می‌کند تا درک مناسبی از روندهای احتمالی اعتراضات سیاسی در آینده کسب کنیم.

آنچه مقاله حاضر، بر مبنای طبقه‌بندی و اولویت‌بندی علل، در پی طرح و آزمون آن می‌باشد، توجه به نقش محرومیت نسبی افراد است که به‌کنش سیاسی اعتراضی جمعی و بی‌ثباتی سیاسی در آبان ۱۳۹۸ تبدیل شد. در پاسخ به پرسش اصلی، فرضیه زیر به‌آزمون

گذاشته شد: «انتظارات ارزشی (رفاهی، قدرتی، بین‌فردی) با روی کار آمدن دولت دوم روحانی در سال ۱۳۹۶ افزایش، و امکانات مردم برای رسیدن به این اهداف، کاهش یافت. ناکامی مردم در دستیابی به خواسته‌های اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی موردانتظار، سبب شکل‌گیری محرومیت نسبی تصاعدی شد. احساس فاصله میان انتظارات و امکانات در دستیابی به اهداف، با تکانه اجرای یک‌باره افزایش قیمت بنزین، تبدیل این نارضایتی و خشم به اعتراض خشونت‌آمیز و بی‌ثباتی سیاسی در آبان ۱۳۹۸ را در پی داشت». به‌منظور واکاوی این فرضیه، پس از بررسی پیشینه پژوهش و ذکر نوآوری، محرومیت نسبی و ثبات و بی‌ثباتی را به‌عنوان مفاهیم نظری، تبیین کرده و پس‌از آن نیز سه‌گانه انتظارات ارزشی (رفاهی، قدرتی، بین‌فردی) را در مورد رویدادهای آبان ۱۳۹۸، بررسی خواهیم کرد.

۱. روش پژوهش

ردیابی فرایند که از آن با عنوان روش علی نیز یاد می‌کنند، روشی است که در آن پژوهشگر تلاش می‌کند تا مراحل اثرگذاری یک یا چند متغیر را به یک پیامد یا به‌عبارتی معلول، پیوند دهد. در این روش می‌توان چگونگی وقوع یک رخداد را در چارچوب یک ساختار تحلیل کرد. در واقع، یک علت می‌تواند مستقیم و بی‌واسطه یا باواسطه و غیرمستقیم به یک حادثه یا نتیجه منجر شود؛ بنابراین، سازوکار علی براساس نظمی قانون‌وار، مبین را به مبین ختم می‌کند (لینل، ۱۳۸۶). در پژوهش حاضر، فرایندی که با تجمیع «افزایش انتظارات» و «کاهش امکانات» آغاز شد (همچنان‌که در ادامه در قالب شکل ترسیم شده است) با گذر از برخی مراحل، حوادث، و تصمیمات، به اعتراضات آبان ۱۳۹۸ ختم شد.

۲. پیشینه پژوهش

بیش از نیم قرن است که محرومیت نسبی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل بی‌ثباتی سیاسی، در کانون توجه پژوهشگران قرار دارد. هرچند برخی پژوهش‌ها، مانند مقاله گریفن و دی جونگ^۱ (۲۰۱۴) با عنوان «نابرابری درآمد، دوقطبی شدن شهروندان و اعتراض سیاسی»، نگاهی انتقادی به نظریه محرومیت نسبی دارند، اما بسیاری از پژوهشگران، این نظریه را برای تحلیل فرایندهای سیاسی و به‌ویژه اعتراضات و خشونت سیاسی به‌کار برده‌اند (به‌عنوان مثال،

1. Griffin & De Jonge

آگيبو^۱ (۲۰۱۳)، صالح^۲ (۲۰۱۳)، فليس و دوسج^۳ (۲۰۱۵). همچنين، پژوهش هاي كوروتاييف و شيشكينا^۴ (۲۰۲۰) با عنوان «محروميت نسبي به عنوان عامل بي ثباتي سياسي - اجتماعي: به سوي تحليل مقايسه اي كمى رويداهاي بهار عربي» و راگولان و مالاتجي (۲۰۲۴) با عنوان «بررسي علل و تأثير اعتراضات ارائه خدمات بر ثبات سياسي: برداشتي از قرارداد اجتماعي و محروميت نسبي» در اين زمينه قابل اشاره هستند.

از ميان آثار انگليسي مرتبط با موضوع اين پژوهش، مقاله حاتمي و ديگران (۲۰۲۲) با عنوان «رفاه و محروميت نسبي در عصر ديجيتال»، شاخص هايي چون نرخ تورم، شادي، و... را در ۲۲ کشور، از جمله ايران در طول سه سال پيش از وقوع اعتراضات در کشور، از جمله اعتراضات آبان ۱۳۹۸، بررسي کرده اند.

افشين شاهي و احسان عبده تيريزي (۲۰۲۰) در مقاله اي با عنوان «تظاهرات ايران، چالش هاي اعتراضات سياسي در ايران»، اعتراضات در جمهوري اسلامي را در طول چهار دهه اخير بررسي، و انسداد سياسي و مشكلات اقتصادي را به عنوان زمينه هاي شکل گيري اعتراضات ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ و همچنين، عامل پويايي آن معرفي کرده اند.

در ميان آثار فارسي، آصف بيات (۱۳۹۸) اعتراضات آبان ۱۳۹۸ را نقطه تلاقي تهيدستان و طبقه متوسط مي داند و بر اين نظر است که اين اعتراضات، طغيان طبقه متوسط فرودست است.

سعيد مدني و همکاران (۱۳۹۹) در کتاب «آتش خاموش؛ نگاهی به اعتراضات آبان ۹۸» ضمن توجه به محروميت نسبي، سرانجام، به اين نتيجه رسيده اند که اعتراض هاي آبان ۱۳۹۸ بيشتريک شورش بوده تا جنبش.

عبدالله والي نژاد و عباس کاظمي (۱۴۰۰) در مقاله «تحليل جامعه شناسختي ناآرامي هاي آبان ۱۳۹۸»، چرابي وقوع رويداهاي آبان ۱۳۹۸ را بررسي کرده اند. آن ها بر اين نظرند که نه فقر، نه نابرابري، و نه حاشيه نشيني، بلکه بي ثبات کاري با وقوع اين رويداد پيوند دارد. اين نويسندگان، نتيجه گرفته اند که اين ناآرامي ها در قالب واکنش هاي ماشين وار از طريق

1. Agbiboa
2. Saleh
3. Feddes & Doosje
4. Korotayev & Shishkina

شکل‌گیری «ترس از فقر» در میان پریکریته‌های^(۱) جمعیت فعال جامعه قابل‌پیگیری است. محمدرضا قاندى و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «عوامل مؤثر در بروز بحران امنیتی در شهرهای ایران (کاربست نظریه محرومیت نسبی در تحلیل اعتراضات آبان ۱۳۹۸)» اثبات کرده‌اند که کاهش توانایی‌های مردم، سبب بروز اعتراض، شورش و سرانجام، بحران امنیتی می‌شود. نویسندگان مقاله یادشده، محرومیت نسبی را با فروکاستن به منابع اقتصادی و ارزش‌های رفاهی بررسی کرده و به دو ضلع دیگر این مثلث (ارزش‌های قدرتی و بین‌فردی)، توجه چندانی نداشته‌اند.

محمود شهابی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «رفتار جمعی یا کنش اعتراضی: مطالعه ناآرامی‌های اجتماعی آبان ۹۸ با استفاده از نظریه مبنایی» در بررسی چیستی ناآرامی‌های اجتماعی آبان ۱۳۹۸، آن را به مثابه یک کنش اعتراضی در نظر گرفته‌اند.

خلیل‌الله سردارنیا و هنگامه البرزی (۱۴۰۱) در مقاله «تحلیل اعتراضات صنفی-اجتماعی اخیر در ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶) از منظر نظریه سیاست خیابان» مهم‌ترین تمایزهای ماهوی و شکلی اعتراض‌های صنفی-اجتماعی از دی‌ماه ۱۳۹۶ به این‌سور با اعتراض‌های گذشته در ایران بررسی کرده‌اند.

اگرچه موضوع محرومیت نسبی، کم‌وبیش موردتوجه پژوهشگران بوده است، اما تنها تعداد انگشت‌شماری از آن‌ها به صورت مستقیم و اختصاصی به دوره و مسئله موردنظر این مقاله پرداخته‌اند. افزون‌براین، در آثار انگشت‌شماری که تلاش کرده‌اند نظریه محرومیت نسبی را بر رویدادهای آبان ۱۳۹۸ منطبق کنند، تنها یک بُعد این نظریه، یعنی جنبه اقتصادی آن موردتوجه بوده است. در نوشتار حاضر، کوشش شده است در بررسی نقش محرومیت نسبی بر بی‌ثباتی سیاسی با «تحلیل ثانویه از داده‌های موجود» (مارش و استوکر، ۱۳۸۴، ۲۵۳) هم به ارزش‌های اقتصادی و هم به ارزش‌های قدرتی (به‌عنوان نمونه، مشارکت سیاسی) و هم ارزش‌های بین‌فردی (به‌عنوان مثال، منزلت اجتماعی) که در ترکیب با یکدیگر محرومیت نسبی را شکل می‌دهند، توجه شود. تفاوت دیگر مقاله حاضر و آثار یادشده این است که در این مقاله، پژوهشگران بر مفهوم بی‌ثباتی سیاسی، به‌عنوان متغیر وابسته، تأکید داشته‌اند.

۳. چارچوب مفهومی و نظری پژوهش

شاید بهتر باشد در ابتدا حدود و ثغور مفاهیم بنیادی این پژوهش، یعنی محرومیت نسبی و ثبات و بی‌ثباتی سیاسی را مشخص کنیم. همچنین، تلاش خواهیم کرد تا الگوی نظری این مقاله و فرایند علی اعتراضات آبان ۱۳۹۸ را ترسیم کنیم.

۱-۳. محرومیت نسبی^۱

مفهوم محرومیت نسبی، نخستین بار در دهه ۱۹۴۰ توسط نویسندگان کتاب «سرباز آمریکایی» به منظور نشان دادن احساسات فردی به کار رفت که فاقد منزلت یا شرایطی است که به اعتقاد خودش، باید داشته باشد. معیار چنین شخصی، مقایسه خود با داشته‌های اشخاص یا گروه‌های دیگر بود. نظریه محرومیت نسبی بر پایه فرضیه «ناکامی - پرخاشگری» توسط تد رابرت گر در کتاب «چرا انسان‌ها شورش می‌کنند؟» به شکل نظام مند و تجربی ارائه شد. این نظریه که به سنت جامعه‌شناسی دورکیمی وابسته است، رهیافتی مهم در راستای تبیین منشأ بحران‌های اجتماعی و سیاسی، به ویژه در سطح ملی، به شمار می‌آید. گر علت اصلی خشونت و در پی آن، بی‌ثباتی سیاسی را در به وجود آمدن احساس محرومیت نسبی در افراد یک جامعه می‌داند (گر، ۱۴۰۲، ۴۷). به بیان روشن‌تر، این محرومیت مطلق نیست که سبب اعتراض و خشونت و بی‌ثباتی می‌شود، بلکه احساس محرومیت نسبی است؛ یعنی ممکن است از نگاه یک ناظر عینی، فرد دچار محرومیت نسبی، فردی نیازمند، فقیر، یا محروم به شمار نیاید (گیدنز، ۱۳۷۸، ۶۶۲).

این احساس، زمانی در یک شخص به وجود می‌آید که او مشاهده می‌کند، شخص دیگری چیزی دارد (مثلاً یک ماشین) که او آن ندارد و مایل است آن را داشته باشد. به بیان روشن‌تر، «من می‌خواهم» بالاتر از «من می‌توانم» قرار می‌گیرد (کورتایف و شیشکینا، ۲۰۲۰، ۲۹۷). گر بر این نظر است که اگر این احساس در جامعه عمیق و گسترده باشد، بی‌ثباتی سیاسی به شکل شورش بروز می‌کند. هرچه فاصله بین انتظارات ارزشی (یا سطح توقعات) و توانایی‌های ارزشی (یا امکانات ارضای نیاز) بیشتر باشد، احساس محرومیت نسبی بیشتر خواهد بود (رفیع‌پور، ۱۳۷۹، ۴۴). به نظر گر، این فاصله می‌تواند به سه شکل

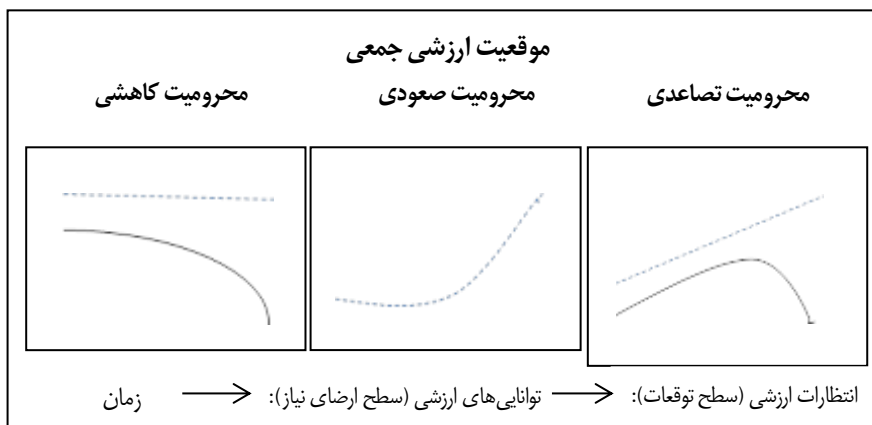
1. Relative Deprivation

2. Korotayev & Shishkina

باشد:

۱. امکانات کاهش یابد، ولی انتظارات، ثابت بمانند و در نتیجه، امکانات ارضای نیاز، محدودتر و کمتر از گذشته شوند. این محرومیت کاهشی^۱ است؛
۲. انتظارات، افزایش و در برابر آن، امکانات ارضای نیاز یا توانایی های ارزشی، ثابت می ماند. این محرومیت صعودی^۲ است؛
۳. هنگامی که انتظارات به صورت خطی و مستمر در بین افراد جامعه افزایش می یابد، اما امکانات ارضای نیاز پس از یک افزایش ابتدایی، ثابت می ماند یا محدودتر و کمتر از گذشته می شوند. این همان محرومیت تصاعدی^۳ یا پیش رونده است. الگوی هر سه نوع محرومیت نسبی در قالب نمودار شماره (۱) ترسیم شده است.

نمودار شماره (۱). الگوهای احساس محرومیت نسبی

منبع: گر، ۱۴۰۲، ۷۴-۶۸

به نظر گر، محرومیت نسبی از یک سو با متغیرهایی که سبب برانگیختن و تشدید انتظارات می شوند (مانند مدرنیزاسیون، از جمله بالا رفتن سطح آموزش، ظهور و گسترش ارزش های اقتصادی و مادی، گسترش وسایل ارتباط جمعی، ایدئولوژی های سیاسی، وعده های حکومت، ...) و از سوی دیگر، با متغیرهایی که بر امکان پاسخ گویی به انتظارات دخیل هستند (مانند منابع موجود، الگوی توزیع منابع، توانایی حکومت، و مهارت و کارآمدی نخبگان سیاسی

1. Decremental Deprivation
2. Aspirational Deprivation
3. Progressive Deprivation

حاکم) ارتباط دارند (گر، ۱۴۰۲، ۱۹۰-۱۲۹).

محرومیت نسبی، به صورت برداشت ذهنی افراد از فاصله میان انتظارات ارزشی و توانایی‌های ارزشی یا امکانات ارضای این نیازها تعریف می‌شود. در این میان، مفهوم «ارزش» اهمیت دارد. «ارزش یک نوع درجه‌بندی، طبقه‌بندی، و امتیازبندی پدیده‌ها (مثلاً کالاها) از خوب تا بد، یا از مثبت تا منفی» (رفیع‌پور، ۱۳۷۸، ۲۶۹) است. ارزش‌ها از نیاز، غریز، هنجار، کمیایی، و... سرچشمه می‌گیرند. گر یک طبقه‌بندی سه‌وجهی از ارزش‌ها ارائه می‌دهد که در ترکیب با یکدیگر به محرومیت نسبی جمعی شکل می‌دهند: ۱) ارزش‌های رفاهی مانند کالاهای مادی زندگی، غذا، مسکن، و...؛ ۲) ارزش‌های مربوط به قدرت، مانند رأی دادن و شرکت در رقابت سیاسی، و...؛ ۳) ارزش‌های بین‌فردی مانند میل به داشتن منزلت، به رسمیت شناخته شدن، و کسب نقش یا داشتن شغلی که مورد پذیرش عموم باشد و افراد در شبکه روابط اجتماعی احساس کنند که میزانی از پرستیژ را کسب کرده‌اند (گر، ۱۴۰۲، ۵۰-۴۸).

کوشش افراد برای به دست آوردن این ارزش‌ها و ناکامی آن‌ها در کسب ارزش‌های مورد نظر در همان حال که خود را لایق آن می‌دانند، سبب نارضایتی و محرومیت نسبی می‌شود. گر بر این نظر است که محرومیت نسبی به طور مستقیم، موجب اعتراض و خشونت سیاسی نمی‌شود، بلکه متغیرهای جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، و سیاسی پرشماری در این فرایند نقش دارند. گر از میان متغیرهای اجتماعی بر دو متغیر تأکید می‌کند: نخست اینکه در جامعه مورد نظر تاجه‌اندازه رفتارهای اعتراضی و خشونت‌بار به شکل یک هنجار و قاعده در افکار عمومی قابل قبول هستند و دوم اینکه، چنین رفتارهایی تاجه‌اندازه در رسیدن به رضایت ارزشی (ارزش‌های رفاهی، قدرتی، بین‌فردی) کارآمد و سودمند هستند. هرچه حجم و پیشینه فرهنگی و تاریخی بی‌ثباتی سیاسی در یک جامعه بیشتر باشد، شدت و گستره توجیه خشونت و بی‌ثباتی سیاسی در آینده نیز بیشتر خواهد بود. همچنین، هرچه مشروعیت یک نظام سیاسی کمتر باشد، مردم یک شورش را بیشتر تأیید می‌کنند (گر، ۱۴۰۲، ۲۷۶-۲۷۵).

۲-۳. ثبات و بی‌ثباتی سیاسی

تعریف مفهوم ثبات و بی‌ثباتی سیاسی برخلاف تصور، چندان ساده نیست و اجماع نظر چندانی بین اندیشمندان در تعیین حدود و ثغور این مفاهیم وجود ندارد. این امر تا حد زیادی به نسبی بودن و مقایسه‌ای بودن مفهوم ثبات و بی‌ثباتی سیاسی مربوط می‌شود. منظور از نسبی بودن مفهوم ثبات این

است که حادثه یا رخدادی را که یک فرد بی‌ثباتی تلقی می‌کند، ممکن است فرد دیگری با نگرش مثبت، سرنگونی یک رژیم نامطلوب به‌شمار آورد. به‌بیان روشن‌تر، آنچه یک پژوهشگر ثبات می‌داند، ممکن است برای دیگری سرکوب به‌حساب آید. منظور از مقایسه‌ای بودن این است که هنگامی که مثلاً بی‌ثباتی یک نظام سیاسی خاص بررسی می‌شود، این بی‌ثباتی نظام سیاسی در مقایسه با نظام‌های سیاسی دیگر، سنجش شود (عظیمی دولت‌آبادی، ۶۳، ۱۳۸۷). نسبی بودن مفهوم، موجب ارائه تعریف‌های پرشمار از ثبات و بی‌ثباتی شده است و در نتیجه، تعداد شاخص‌های طراحی شده برای اندازه‌گیری این مفاهیم نیز در کشورهای مختلف متفاوت است (کولستاد^۱، ۲۰۰۸).

هانتینگتون^۲ ثبات را در چارچوب «نهادمندی سیاسی» تعریف می‌کند (موتقی و کرم‌زادی، ۱۳۹۰، ۳۲۳). در نگاه کارکردگرایان، ثبات به تعادل در سیستم سیاسی اشاره دارد (بشیریه، ۱۳۸۱، ۸۷). ثبات سیاسی به معنای تغییر نکردن یا بی‌تحریکی نیست، بلکه مبتنی بر توانایی نظام برای جذب و پردازش مسالمت‌آمیز تضاد منافع و ارزش‌ها در جامعه، بدون فروپاشی نهادها است (کروال^۳، ۲۰۱۰، ۳). به‌طور کلی شاید بتوان گفت، دانشمندان برای مطالعه ثبات سیاسی از پنج رهیافت مختلف بهره گرفته‌اند: ۱) ثبات سیاسی به معنای نبود خشونت؛ ۲) تداوم و پایدار بودن نظام سیاسی؛ ۳) به مفهوم وجود رژیم سیاسی قانونی؛ ۴) فقدان تغییر ساختاری؛ ۵) ثبات سیاسی به معنای وجود ملاک‌های اجتماعی چندگانه (احمدی، ۱۲۶، ۱۳۷۶). در نوشتار حاضر، رهیافت نخست مدنظر قرار گرفته است.

ساندرز^۴ با استفاده از رویکرد سیستمی ایستون^۵، معیارهای بی‌ثباتی سیاسی را تعریف کرده است. بی‌ثباتی سیاسی، با وقوع یا عدم وقوع تغییرات در هر حکومت یا رژیم یا جامعه‌ای نسبت مستقیم دارد؛ به این معنا که تاچه اندازه تغییرات و چالش‌های ایجادشده، الگوی معمولی یک سیستم خاص حکومتی، رژیم، یا جامعه را تغییر داده است (ساندرز، ۱۳۸۰، ۱۳۴)؛ بنابراین، بی‌ثباتی سیاسی در سه سطح جامعه، رژیم، و حکومت مطرح می‌شود. ابوالفضل دلاوری شاخص‌های بی‌ثباتی سیاسی را از دیدگاه ساندرز به صورت چکیده در قالب جدول

1. Kolstad
2. Huntington
3. Curvale
4. Sanders
5. Easton

شماره (۱)، ارائه کرده است.

جدول شماره (۱). شاخص‌های دیوید ساندروز برای بی‌ثباتی سیاسی

نوع بی‌ثباتی	حیطه بی‌ثباتی	شاخص‌های بی‌ثباتی
تغییر	تغییر در رژیم سیاسی (اهداف، روش‌ها و درجه مشارکت سیاسی)	(۱) تغییر هنجارها و قوانین؛ (۲) وقوع کودتاهای موفق؛ (۳) تغییر نظام حزبی؛ (۴) تغییر جایگاه نظامیان.
	تغییر در حکومت (متولیان نهادهای اجرایی)	(۱) تغییر مقامات اصلی اجرایی (رئیس‌جمهور یا نخست‌وزیر)؛ (۲) تغییر یا ترمیم کابینه
چالش	چالش علیه رژیم سیاسی	(۱) حملات چریکی؛ (۲) شورش؛ (۳) مرگ و میرهای ناشی از خشونت سیاسی؛ (۴) کودتاهای ناموفق
	چالش علیه حکومت	(۱) اعتصابات؛ (۲) تظاهرات اعتراضی.

منبع: دلاوری، ۱۳۹۴، ۷۷

تعریف دلاوری از مفهوم بی‌ثباتی سیاسی، جامع‌تر به نظر می‌رسد. او بر این نظر است که بی‌ثباتی سیاسی، وضعیتی است که در آن نظم سیاسی موجود با چالش روبه‌رو شده و احتمال تغییرات سیاسی افزایش می‌یابد، کارآمدی ادارات حکومتی کاهش یافته، و امنیت روانی و اجتماعی تضعیف می‌شود و در نتیجه، زمینه برای دگرگونی‌های غیر مترقبه، واگرایی‌های داخلی، و مداخلات خارجی فراهم می‌شود (دلاوری، ۱۳۹۴، ۶۱). در نوشتار حاضر، بی‌ثباتی سیاسی به شکل ناآرامی اجتماعی و خشونت سیاسی در سطح جامعه مورد نظر است. همسویا با تد رابرت گر، خشونت سیاسی را به معنای «تمامی حملات جمعی درون یک اجتماع سیاسی علیه رژیم سیاسی، بازیگران آن، و... یا سیاست‌هایش» (گر، ۱۴۰۲، ۲۰۱) تعریف می‌کنیم. به طور معمول، در نظریه‌های معطوف به نارضایتی، پژوهشگرانی همچون دیویس^۲، تیلی^۳، و تد رابرت گر، وجود یا فقدان خشونت را ملاک مهمی برای تعیین ثبات یا بی‌ثباتی یک جامعه در نظر می‌گیرند. در این چارچوب، به نظر بتوان الگوی نظری این مقاله را درباره اعتراضات سیاسی سال ۱۳۹۸ به شکل زیر ترسیم کرد.

1. Ted Robert Gurr
2. Davis
3. Tilly

شکل شماره (۱). فرایند علی اعتراضات آبان ۱۳۹۸

منبع: یافته‌های نگارندگان

۴. بروز بی‌ثباتی سیاسی در آبان ۱۳۹۸

روز جمعه ۲۴ آبان ۱۳۹۸، مردم در واکنش به اعلام خبر افزایش ناگهانی و سه‌برابر شدن قیمت بنزین از سوی وزارت کشور دولت دوم حسن روحانی، تجمعات اعتراضی‌ای را در خیابان‌های ایران شکل دادند. به تدریج دامنه اعتراضات گسترده شد و شکل خشونت‌آمیز به خود گرفت. این اعتراضات، دست‌کم در ۲۵ استان از ۳۱ استان کشور شکل گرفت

(مدنی، ۱۳۹۸، ۲۸). اعتراضات یادشده که در بیش از ۱۰۰ شهر کشور رخ داد و به لحاظ زمانی، دست کم تا ۱۰ شب به درازا کشید، یکی از گسترده‌ترین اعتراض‌های سیاسی پس از انقلاب اسلامی در سطح کشور بود. در بسیاری از شهرها، اموال عمومی، اماکن دولتی، خودروهای پلیس، و بانک‌ها توسط معترضان، تخریب و جریان عادی کسب و کار مختل شد. در برخی مناطق شهری، شبکه بانکی، مخابراتی، سوخت‌رسانی، و ترابری شهری تخریب و فروشگاه‌های دولتی غارت شدند.

سرانجام، اعتراض به گرانی بنزین که محور معیشتی داشت، به یک آشوب سراسر امنیتی و براندازانه تبدیل شد و نظم اجتماعی و سیاسی را مختل کرد. به نظر می‌رسد، تکانه افزایش ناگهانی قیمت بنزین، بهانه و فرصتی را برای ابراز خشم مردم ناراضی از شرایط سیاسی و اقتصادی فراهم کرد. در دهه‌های اخیر، اقتصاد سیاسی کشور، مردم ایران را به لحاظ اقتصادی و معیشتی در شرایط بیم و امید نگه داشته است. شاید بتوان گفت، مهم‌ترین کنش‌های جمعی نهادینه جامعه ایران، یعنی انتخابات گوناگون، در طول این مدت به نحوی پاسخی به این ترس‌ها بوده است. امید و اقبال رأی‌دهندگان به کاندیدایی که چشم‌انداز ثبات و حل و فصل مسائل بین‌المللی ایران را برای جامعه ترسیم می‌کرد، گواه این مدعاست (توحیدی، ۱۳۹۸، ۶۱). در رفتار رأی‌دهی مردم ایران، متغیر اقتصاد به‌گونه‌ای محسوس، پررنگ‌تر شده است.

اگر رویدادهای دهه ۱۳۶۰، شورش‌های سال‌های ۱۳۷۱ و ۱۳۷۳، تحركات مربوط به کوی دانشگاه در سال ۱۳۷۸، و رویدادهای پس از انتخابات سال ۱۳۸۸ مربوط به نقاط خاصی بود، در سال ۱۳۹۶ و در آبان ۱۳۹۸ با رخداد‌های متمایزی روبه‌رو شدیم که نه در یک مکان، بلکه در بخش‌های مختلفی از کشور رخ داد. ابعادی که درباره این ناآرامی‌ها و تفاوت آن با رویدادهای پیشین اهمیت اساسی دارد، دامنه شهرهای درگیر، حضور پررنگ زنان و جوانان، واقع شدن در مناطق بیشتر حاشیه‌ای و فقیر بوده است. با وجود این، واقعیت این است که این ناآرامی‌ها، تنها در مناطق حاشیه‌ای و مناطق فقیر کشور رخ نداد و در موارد بسیاری، شاهد وقوع این رویدادها در مناطق متوسط و مرفه‌نشین نیز بودیم (والی‌نژاد و کاظمی، ۱۴۰۰، ۲۲۶؛ همچنین ر. ک: مدنی، ۱۳۹۹).

شاید بتوان گفت، هر یک از طبقات، به‌نوعی محرومیت نسبی را احساس می‌کردند، اما در این احساس محرومیت، به‌عنوان نمونه، ارزش‌های رفاهی و معیشتی برای طبقات فقیر،

وزن بیشتری داشت. اما همه طبقات درباره این نکته اتفاق نظر داشتند که مسئول همه این ناکامی‌ها دولت است. همین همسویی موجب ائتلاف بین طبقات گوناگون با خاستگاه‌ها، انگیزه‌ها، و فرهنگ سیاسی مختلف در کنش جمعی اعتراضی شد که به تعبیر فوران^۱، با عنوان «مقاومت شکننده» (فوران، ۱۳۸۲، ۱۰) یکی از ویژگی‌های سنتی کنش‌های جمعی اعتراضی در طول تاریخ معاصر ایران بوده است. به هر حال، اعتراضات سیاسی ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ به لحاظ شکلی و محتوایی، با همه ناآرامی‌های پس از انقلاب اسلامی تفاوت‌های آشکاری داشت. به نظر می‌رسد، پویایی بیشتر اعتراضات سیاسی در ایران دهه ۱۳۹۰، هم به لحاظ جغرافیای اعتراض سیاسی و هم از نظر طبقاتی، گسترش یافته و به سوی رادیکالیزه شدن در حال حرکت است. برخی بر این نظرند که این پویایی تغییر، نتیجه احساس بن‌بست سیاسی و بحران اقتصادی در جامعه است (شاهی و عبده‌تبریزی^۲، ۲۰۲۰، ۲).

۵. کاربست الگوی سه‌گانه محرومیت نسبی در اعتراضات آبان ۱۳۹۸

همان‌گونه که گفته شد، محرومیت نسبی در اندیشه تد رابرت گر، مثلثی سه‌ضلعی است. ارزش‌های رفاهی با چالش‌هایی چون تورم، گرانی، تشدید فقر، و... قابل ارزیابی است. ارزش‌های قدرتی با مصائبی چون احساس ناکارآمدی نهادهای مشارکتی و بی‌فایده بودن رأی دادن و... روبه‌رو می‌شود و ارزش‌های بین‌فردی با مسائلی چون احساس عدم منزلت، و... قابل تحلیل است. به نظر می‌رسد، تجمیع هر سه ضلع این الگو در وقوع اعتراضات آبان ۱۳۹۸ مؤثر بوده است.

۱-۵. ارزش‌های رفاهی و اعتراضات آبان ۱۳۹۸

امید به بهبود شرایط اقتصادی با روی کار آمدن دولت حسن روحانی و پیگیری پرسروصدای رسانه‌ای برنامه جامع اقدام مشترک (برجام) در سطح جهانی و ملی، موتور انتظارات افراد را در داخل کشور روشن کرد. با تصویب برجام در ۲۳ تیر ۱۳۹۴، امیدها برای حل و فصل مسائل بین‌المللی ایران و در نتیجه، بهبود شرایط اقتصادی و معیشتی در ذهن افراد جامعه پررنگ‌تر شد. موفقیت دولت در تصویب برجام با شادمانی مردم در خیابان همراه شد. مردم، امیدوار بودند با حمایت از دولت روحانی در دوره دوم بتوانند به انتظارات ارزشی‌ای که در ذهن دارند،

1. Foran

2. Shahi & Abdoh-Tabrizi

از جمله ارزش‌های رفاهی، دست یابند. حسن روحانی نیز با فهم گرایش مثبت جامعه به برنامه‌هایش، دامنه برنامه‌های اعلامی و وعده‌ها را در دوره دوم انتخابات ریاست جمهوری گسترش داد و انتظارات ارزشی زیادی را به‌ویژه در میان حامیان با وزن بیشتر اقتصادی و تاحدی کمتر سیاسی ایجاد کرد.

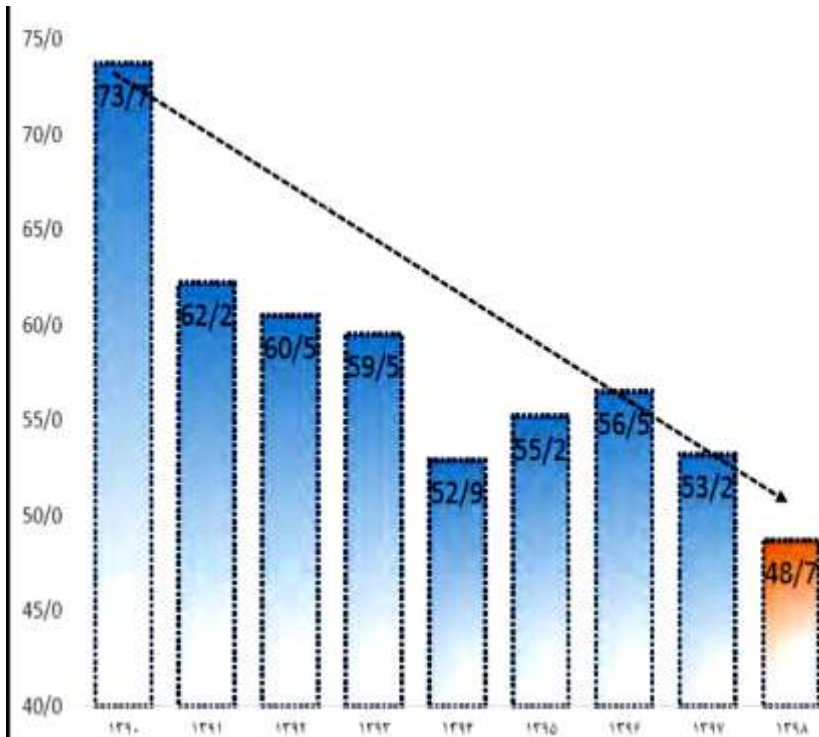
بسیاری از مردم کشور به بهبود وضعیت اقتصادی خود امید داشتند. اما در عمل و به‌مرور زمان، تغییرات پرشماری در این زمینه رخ داد که سبب کاهش توانایی‌های مردم در دستیابی به اهداف اقتصادی شد. از عوامل مهم کاهش توانایی مردم در سال ۱۳۹۸ می‌توان به کاهش درآمد سرانه، گرانی و افزایش نرخ تورم، افزایش نرخ اجاره و قیمت مسکن، افزایش نرخ دلار و سکه و مهم‌تر از همه، خروج امریکا از برجام و وضع تحریم‌های جدید اشاره کرد که به لحاظ روانی «موجب اضطراب در اقشار مختلف، به‌ویژه قشر متوسط و پایین جامعه شد» (مصطفوی و دیگران، ۱۴۰۱، ۲۳۱) و بر گسترش «ترس از فقر یا ترس از فقر بیشتر» (والی‌نژاد و کاظمی، ۱۴۰۰، ۲۳۶) در جامعه دامن زد.

مهم‌ترین ارقام تجربی درباره نابرابری، پیش از هرچیز، شاخص جینی^۱ است که نشان‌دهنده توزیع عادلانه یا ناعادلانه بودن درآمد است. به بیان روشن‌تر، ضریب جینی، معیاری از پراکندگی آماری در اقتصاد است که برای نشان دادن نابرابری درآمد یا ثروت مردم در یک کشور مبنا قرار می‌گیرد. شاخص جینی در سال ۱۳۹۲ و در ابتدای روی کار آمدن دولت روحانی، ۰/۳۶۵۰ و در سال ۱۳۹۸ حدود ۴۰ درصد ۰/۳۹۹۲ بوده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸). در این شاخص که معمولاً به صورت درصد بیان می‌شود. عدد صفر، نشان‌دهنده برابری کامل، و بالا رفتن به سوی عدد یک، به معنای نابرابری بیشتر است. با وجود تغییر کاهشی قابل توجه درآمد سرانه کشور از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸ که تأثیر چشمگیری بر اقتصاد خانوار دارد، درآمد سرانه کشور از ۵۶/۵ میلیون ریال در سال ۱۳۹۶ به ۴۸/۷ میلیون ریال در سال ۱۳۹۸ کاهش پیدا کرد.

---

1. Gini index

نمودار شماره (۲). درآمد سرانه کشور به قیمت ثابت (میلیون ریال) (۱۳۹۰-۱۳۹۸)

منبع: فائدی و دیگران، ۱۴۰۰، ۱۷۷، به نقل از مرکز آمار ایران

روند تغییرات متوسط قیمت اجاره ماهانه برای اجاره یک مترمربع زیربنای مسکونی از بهار ۱۳۹۶ تا زمستان ۱۳۹۸ از متری هشتاد هزار ریال در بهار ۱۳۹۶ به متری صد و چهل هزار ریال در پاییز ۱۳۹۸ رسید؛ بنابراین، رشد نزدیک به دو برابر را در طول دو سال شاهد بودیم. همچنین، روند تغییرات متوسط قیمت خرید و فروش یک مترمربع زیربنای مسکونی از بهار ۱۳۹۶ تا زمستان ۱۳۹۸ به بیش از ۳ برابر در طول دو سال رسید و در سال ۱۳۹۶ قیمت یک سکه بهار آزادی از هفده میلیون و نهصد و پنجاه هزار ریال به چهل و پنج میلیون و پانصد هزار ریال در سال ۱۳۹۸ رسید؛ یعنی مردم یک افزایش بیش از دو و نیم برابری را شاهد بودند. متوسط تورم ماهیانه، ۸ درصد در خرداد ۱۳۹۶ با رشد پنج برابری در طول دو سال به ۴۱ درصد در سال ۱۳۹۸ رسید و متوسط تورم سالیانه ۶ درصد در سال ۱۳۹۶، با رشد شش برابری به ۳۵ درصد در سال ۱۳۹۸ رسید (فائدی و دیگران، ۱۴۰۰، ۱۷۶).

همچنین، ثباتی که در دولت نخست روحانی در مورد نرخ ارز ایجاد شده بود، در دولت

دوم او از بين رفت. قيمت دلار امريكا از سي و هشت هزار و صد ريال در مرداد ۱۳۹۶ به حدود صد و سي هزار ريال در سال ۱۳۹۸ رسيد. «در اولين سال دولت دوم روحاني، علاوه بر افزايش تورم، شاهد افزايش بيكاري نيز بوديم. دولت دوازدهم اگرچه توانست در سال ۱۳۹۷، تعداد ۷۵۶ هزار شغل ايجاد كند، اما در زمينه ايجاد اشتغال براي جوانان موفق نبود. چنان كه براساس داده هاي مركز آمار ايران، نرخ بيكاري جوانان از ۲۴/۴ درصد در تابستان ۱۳۹۶» (دلوري و رهبري، ۱۴۰۲، ۲۰۲) به ۲۶/۱ درصد در تابستان ۱۳۹۸ رسيد (مركز آمار ايران، ۱۴۰۲). جدول شماره (۲) بيانگر افزايش تصاعدي قيمت كالاها و خدمات مصرفي در سال هاي ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸ است. درصد تغيير قيمت خوراكي ها و آشاميدني ها از ۱۲/۳ درصد در سال ۱۳۹۶ به ۴۳ درصد در سال ۱۳۹۸ رسيد.

جدول شماره (۲). شاخص قيمت كالاها و خدمات مصرفي خانوارهاي كل كشور

شاخص هاي قيمت								
سالنامه آماری کشور - ۱۳۹۸								
شرح	كل		خوراكي و آشاميدني ها		دخايات		پوشاك و كفش	
	درصد تغيير نسبت به سال قبل / ماه مشابه سال قبل	شاخص	درصد تغيير نسبت به سال قبل / ماه مشابه سال قبل	شاخص	درصد تغيير نسبت به سال قبل / ماه مشابه سال قبل	شاخص	درصد تغيير نسبت به سال قبل / ماه مشابه سال قبل	شاخص
	**	۴۲/۸	**	۳۷/۲	**	۲۹/۱	**	۳۸/۷
۱۳۹۰	۱۱/۱	۹۳/۶	۹/۸	۹۳/۱	۳/۱	۸۹/۴	۸/۹	۹۴/۴
۱۳۹۴	۶/۹	۱۰۰/۰	۷/۴	۱۰۰/۰	۱۱/۹	۱۰۰/۰	۶/۰	۱۰۰/۰
۱۳۹۵	۸/۲	۱۰۸/۲	۱۲/۳	۱۲۲/۲	۶/۹	۱۰۶/۹	۶/۱	۱۰۶/۱
۱۳۹۶	۲۶/۹	۱۳۷/۳	۲۶/۸	۱۵۳/۶	۱۰۲/۴	۲۱۶/۴	۲۹/۶	۱۳۷/۵
۱۳۹۸	۳۴/۸	۱۸۵/۱	۴۳/۰	۲۱۹/۷	۲۸/۱/۱	۲۸۱/۱	۴۳/۹	۱۹۷/۸

منبع: مركز آمار ايران، ۱۳۹۸، دفتر شاخص قيمت ها

به اين ترتيب، نه تنها بسياري از وعده هاي انتخاباتي، مطالبات و انتظارات اقتصادي توسط دولت روحاني محقق نشد، بلكه مردم و به ويژه بخش بزرگي از طرفداران اوليه وي لمس مي كردند كه اوضاع اقتصادي بدتر شده است. فاصله بين انتظارات رفاهي (براي مثال، خريد يك آپارتمان ۷۰ متری) و امكانات دستيابي به آن ها (به عنوان مثال، درآمد و پول لازم براي خريد يك آپارتمان) بسيار زياد احساس شد؛ بنابراین، مردم خشمگين و نااميد از مسئولان، در پي فرصتي براي تخليه اين خشم بودند. نااميدي از كارامدي مقامات سياسي در حل و فصل مشكلات در

طول سال‌ها در اذهان عمومی در حال تقویت و گسترش بود. در پیمایش ملی سرمایه اجتماعی سال ۱۳۹۳، هنگامی که از مردم درباره عملکرد نظام و مسئولان در زمینه رفع و حل مشکلات پرسیده شد، ۶۴/۲ درصد، موفقیت مسئولان را خیلی کم و کم، ۲۵/۴ درصد متوسط، و تنها ۶/۴ درصد زیاد و خیلی زیاد ارزیابی کردند (حاجیانی، ۱۳۹۷، ۹۲).

تحلیل محتوای شعارها و خواسته‌های معترضان در اعتراض‌ها نیز نشان می‌دهد، متغیر اقتصاد، نقش پررنگی در اعتراضات دهه ۱۳۹۰ داشته است. براساس مستندات، متغیر اقتصاد نسبت به مقوله‌های دیگر مورد بررسی، از جمله مقوله سیاسی، اجتماعی، انگیزشی، زیست محیطی، و سرانجام، مقوله حقوقی، رتبه نخست را به دست آورده است. «براین اساس، فراوانی درخواست‌ها و مطالبات اقتصادی مربوط به معیشت، فقر، و گرانی، بیشترین فراوانی را در بین معترضان به خود اختصاص داده‌اند و پس از آن، مطالبات سیاسی و اعتراض به تصمیم‌گیری‌ها و نظام و دولت، بیشترین فراوانی را در بین معترضان و مطالبه‌گران داشته‌اند» (سردارنیا و البرزی، ۱۴۰۱، ۱۲۴). اما «احساس محرومیت نسبی به منابع اقتصادی محدود نمی‌شود و به حقوق اجتماعی و سیاسی نیز گسترش می‌یابد» (رفیع‌پور، ۱۳۷۹، ۸۵).

۶. ارزش‌های قدرتی و اعتراضات آبان ۱۳۹۸

پیروزی قاطع حسن روحانی در دوازدهمین دوره انتخابات ریاست جمهوری در ۲۹ اردیبهشت ۱۳۹۶ با بیش از بیست و سه میلیون و ششصد هزار رأی (حدود ۵ میلیون رأی بیش از دوره نخست) به خوبی امید مردم را برای بهبود شرایط اقتصادی و سیاسی نشان داد. در فاصله کمتر از چند ماه، امیدها به روحانی کم‌رنگ شد و سرمایه اجتماعی و سیاسی او و دولتش در سرایشی سقوط قرار گرفت. «فرهنگ سیاسی مخرب» (نیاکوئی، ۱۳۹۳، ۲۲۶) و مبتنی بر تضاد بین نخبگان حاکم و جدال بر سر منافع بین دو جناح قدرت، با تداوم اختلاف نظرها درباره مسائل داخلی و نیز سمت و سوی سیاست خارجی از یک سو، و روی کار آمدن ترامپ و خروج آمریکا از برجام در بهار ۱۳۹۷ از سوی دیگر، در عمل، تحقق مهم‌ترین وعده دولت درباره تحریم‌ها را بی نتیجه کرد.

«نارضایتی تشکل‌ها و شخصیت‌های اصلاح طلب حامی روحانی از چینش کابینه در شهریور ۱۳۹۶، راه افتادن کمپین موسوم به «ما پشیمانیم» از سوی برخی از نیروهای اجتماعی و فرهنگی در اواخر پاییز همان سال، و ناآرامی‌های خشونت‌آمیزی که در اوایل دی‌ماه همان

سال، بخش بزرگی از کشور را فراگرفت و با شعارهای تندى علیه دولت روحانى همراه بود، به‌خوبى این وضعیت را نشان داد. شواهد میدانی و رسانه‌ای در بهار و تابستان ۱۳۹۷ نیز نشان‌دهنده ریزش پیاپی محبوبیت و مقبولیت دولت روحانى در میان مردم و ازجمله طیف گسترده‌ای از حامیان انتخاباتی او بود» (دلآوری و رهبری، ۱۴۰۲، ۱۸۴).

از منظر حقوق سیاسی یا به‌تعبیر گر، ارزش‌های قدرتی، موضوع مشارکت و رأی دادن، در کانون قرار می‌گیرد. هرچند امکان مشارکت سیاسی به‌معنای رأی دادن برای مردم فراهم بود، ولی به‌نظر مردم، برون‌داد موردانتظار از سیستم بیرون نمی‌آمد؛ به‌این‌معنا که مردم احساس کردند، رأی دادن، بی‌فایده است؛ زیرا، رئیس‌جمهور از اختیارات لازم برخوردار نیست و حکومت برای نظر مردم اهمیتی قائل نیست. به‌همین دلیل، انتظارات ارزشی آن‌ها برآورده نمی‌شود.

براساس داده‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در مورد این‌گونه که «حکومت برای رأی و نظر مردم اهمیت زیادی قائل است»، ارقام، نشان‌دهنده کاهش باور مردم به این‌گونه در طول سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۹۴ است. در سال ۱۳۷۹ و در موج نخست، ۵۵/۱ درصد مردم (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱، ۲۱۲) بر این نظر بودند که حکومت به نظرات مردم اهمیت می‌دهد، ولی در سال ۱۳۹۴ و در موج سوم، این عدد به ۴۲/۳ درصد (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵، ۳۲۷) رسید. کاهش حدود ۱۳ درصدی در یک فرایند زمانی پانزده‌ساله و تقویت این باور که نظر مردم برای حکومت اهمیتی ندارد، به‌این‌معناست که بیشتر مردم در دهه ۱۳۹۰ بر این نظر بودند که خروجی سیاست‌های حکومت، بدون توجه به خواسته‌ها و مطالبات مردم است؛ ازاین‌رو، مشارکت سیاسی، فایده و ارزشی ندارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که بسیاری از معترضان بر این نظر بوده‌اند که پس از انتخابات ۱۳۹۶، فضای سخنرانی‌های رئیس‌جمهور عوض شده، وی تغییر رفتار داده، و با جناح مقابل و محافظه‌کار همراه شده است. افراد به نقطه‌ای رسیده بودند که فکر می‌کردند، ساختار انتخاباتی کشور، به‌ویژه ریاست‌جمهوری، کارکردی ندارد و صوری است. ناامیدی از حسن روحانی، تنها به‌معنای ناامیدی از قوه مجریه نبود، بلکه به‌معنای ناامیدی از کلیت ساختار سیاسی حاکم بر کشور بود (نوروزپور، ۱۳۹۸، ۲۰۰).

بین انتظاراتی که پس از انتخاب دولت دوم روحانی برای گشودن فضای سیاسی و اجتماعی در جامعه شکل گرفت، با آنچه درعمل اتفاق افتاد، فاصله زیادی وجود داشت. حتی

با وجود وعده حسن روحانی «مبنی بر حمایت از تشکل‌های مدنی، درخواست اعطای مجوز برای تشکیل اتحادیه‌های سرتاسری دانشجویی در وزارت علوم متوقف ماند. افزون‌براین، محدودیت‌های روزافزونی برای فعالیت تشکل‌های موجود دانشجویی ایجاد شد. تشکل‌های کارگران و معلمان و فعالان محیط‌زیست نیز با محدودیت‌ها و فشارهای بیشتری روبه‌رو شدند...» (دلآوری و رهبری، ۱۴۰۲، ۱۸۴). این وضعیت، تنها ناتوانی دولت را در تحقق وعده‌هایش به‌نمایش گذاشت و ناتوانی رئیس‌جمهور و کاهش اعتبار سازوکارهای مشارکت سیاسی و بی‌نتیجه بودن مشارکت سیاسی و رأی دادن را در ذهن افراد، ایجاد و تقویت کرد. باد تلخ اقتدارگرایی و «بی‌توجهی به نارضیاتی‌های انباشته در اقشار جامعه» (جلانی‌پور، ۱۳۹۱، ۸۱) بر آتش نارضیاتی دامن می‌زد.

گرچه انتخابات یازدهمین دوره مجلس شورای اسلامی در اسفند ۱۳۹۸، پس از اعتراضات آبان همان سال رخ داد و سبب عمیق‌تر شدن شکاف میان ساختار نظام سیاسی و مردم شد، اما «با توجه به... روند ناکامی‌ها و ناتوانی‌های دولت... ناامیدی از» (دلآوری و رهبری، ۱۴۰۲، ۲۱۰) دولت روحانی و ناکامی در دستیابی به ارزش‌های قدرتی‌ای همچون تأثیرگذاری بر تصمیمات مسئولان با مشارکت سیاسی در ذهن افراد شکل گرفته بود. ناامیدی، نارضیاتی، و سرخوردگی از منظر ارزش‌های قدرتی، سبب شد که مشارکت مردم در انتخابات اسفند ۱۳۹۸ به «۴۲/۵۷ درصد» (ایرنا، ۱۳۹۸) برسد که نسبت به دوره‌های پیش، روند کاهشی محسوس و معناداری داشت. در واقع، افراد و گروه‌های به‌حاشیه‌رانده شده اعتراض می‌کنند تا صدایشان شنیده شود؛ زیرا، آن‌ها احساس می‌کنند که نظام سیاسی توانسته است این اطمینان را به آن‌ها بدهد که می‌توانند بر سیاست‌گذاری تأثیر بگذارند (راگولان و مالاتجی^۱، ۲۰۲۴، ۸۰).

۷. ارزش‌های بین‌فردی و اعتراضات آبان ۱۳۹۸

از منظر ارزش‌های بین‌فردی، مسائلی همچون کرامت انسان، عزت نفس، و منزلت اجتماعی مطرح است. محرومیت نسبی، زمانی «به‌وجود می‌آید که انسان‌ها خود را با دیگران مقایسه می‌کنند» (رفیع‌پور، ۱۳۷۹، ۷۵). به‌طور کلی، نوسازی اجتماعی و فرهنگی و آموزشی، از جمله رشد شهرنشینی، رشد باسوادی و افزایش تعداد افراد تحصیل‌کرده، و رشد ارتباطات و افزایش آگاهی،

1. Ragolane & Malatji

امکان مقایسه اجتماعی را در کشور افزایش داد. در بستر فناوری‌های ارتباطی و رسانه‌های جدید هم بین اقشار گوناگون جامعه در داخل کشور امکان مقایسه فراهم شد و هم مقایسه کشور خود با امکانات کشورهای دیگر گسترش یافت (به‌عنوان نمونه، دیدن استادیوم ورزشی پیشرفته در یک کشور همسایه در مسابقات ورزشی و مقایسه آن با استادیوم کشور خود)، همچنین، مسافرت افراد به کشورهای مختلف، امکان مقایسه و احساس محرومیت نسبی را تقویت می‌کرد.

۶۸/۸ درصد مردم ایران در سال ۱۳۹۴ با این گویه که «در اوضاع فعلی، هرکس پول و پارتی نداشته باشد، حقش پایمال می‌شود» (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵، ۱۶۱) موافق بوده‌اند؛ بنابراین، به نظر می‌رسد در طول زمان، باور به نابرابری اجتماعی و تبعیض در افکار عمومی تقویت شده است. مردم، خود را از منظر حقوق قضایی و اجتماعی نیز در مقایسه با مقامات و کارگزاران حکومتی قرار می‌دهند. به نظر می‌رسد مردم در این مقایسه احساس می‌کردند که نسبت به حاکمان سیاسی یا کسانی که به نوعی به نهادهای قدرت متصل هستند، به لحاظ حمایت‌های قانونی در سطح پایین‌تری قرار دارند. آن‌ها احساس می‌کردند که مقامات از امتیازات خاص حقوقی و اجتماعی‌ای برخوردارند که شهروندان عادی از آن محرومند.

داده‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۹۴ در مورد این گویه که «قانون در مورد مردم و مسئولان یکسان اجرا می‌شود» نشان می‌دهد، ۴۰ درصد پاسخ‌دهندگان با این گویه، مخالف و کاملاً مخالف، ۳۵ درصد نه موافق و نه مخالف، و ۲۳/۸ درصد موافق و کاملاً موافق (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵، ۱۷۱) بوده‌اند. در زمینه پنداشت از عدالت قضایی در سال ۱۳۹۴، ۲۵/۶ درصد کم و خیلی کم، ۴۶/۲ درصد تاحدودی، و ۲۷/۳ درصد زیاد و خیلی زیاد (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۵، ۱۶۹) بر این نظر بوده‌اند که امکان رسیدن به حق ضایع‌شده‌شان به شیوه‌های قانونی وجود دارد. براین اساس، شاهد تقویت احساس تبعیض در بین مردم و کاهش معنادار بی‌اعتمادی نهادی به قوه قضائیه و دیگر نهادهای رسمی حکومتی هستیم.

به تدریج این ادراک در ذهن افراد شکل گرفت که قوانین برای افراد وابسته به نهادهای قدرت، به‌ویژه در مقوله فساد، کمتر قابل اجرا است. عدم برخورد مناسب با مفسدان اقتصادی، سبب افزایش روند ناامیدی و نارضایتی و احساس تبعیض در بین مردم شد و این تصور را در ذهن افراد جامعه ایجاد کرد که انگیزه و اراده‌ای در مجموعه نظام سیاسی برای برخورد با این

مفاسد وجود ندارد. برخی از صاحب‌نظران در بررسی دلایل اعتراض سیاسی، وزن زیادی برای انگیزه افراد قائل شده و بر این نظرند که برای فهم اعتراض سیاسی، لازم است به انگیزه‌های عاملان آن توجه شود (اکرم، ۲۰۱۴، ۳۷۶).

بر پایه نتایج پیمایش ارزش‌های جهانی، ۶۰/۴ درصد مردم ایران در مورد پنداشت فساد بر این نظر بوده‌اند که فساد زیادی در کشور وجود دارد و در مقابل، ۳۲/۶ درصد برخلاف آن نظر داده‌اند (کریمی‌مله، ۱۴۰۲، ۱۴۴). حسین راغفر، اقتصاددان، بر این نظر است که: «رژة اشرافیت در تهران و شهرهای بزرگ، خود مهم‌ترین عامل ایجاد نفرت و شورش است...» (مدنی، ۱۳۹۹، ۶۷). مردم احساس می‌کردند که عده خاصی در حال اندوختن شبانه‌روزی ثروت هستند و آن‌ها نه تنها سهمی ندارند، بلکه «انسان‌های دست دوم هستند» (رفیع‌پور، ۱۳۷۹، ۸۵)، بدون یک جایگاه و منزلت خاص اجتماعی.

احساس ناخوشایند بازیچه بودن «جایی برای عزت نفس باقی نمی‌گذارد؛ کسی که خود را خوار می‌شمرد و برای خود احترامی قائل نیست، هر شری از او انتظار می‌رود» (فراستخواه، ۱۳۹۸، ۱۴۴). نمایش ثروت در جامعه‌ای که در آن ارزش‌های اقتصادی و مادی گسترش یافته است، با وجود اقشار متوسط و ضعیف که پر از توقعات اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی بودند، تنها تولید نفرت می‌کرد. در موارد بسیاری، خبرهای تصویری در فضای مجازی مبنی بر داشتن اتومبیل‌های گران‌قیمت یا خانه‌های لوکس و... به مقامات سیاسی یا بستگان و فرزندانشان نسبت داده می‌شد.

در جریان مناظرات انتخاباتی ریاست‌جمهوری سال ۱۳۹۶، باور به فساد در بین مقامات در اذهان مردم تقویت شد. زمانی که نامزدها، مستقیم و غیرمستقیم، یکدیگر را متهم به فساد اقتصادی می‌کردند، با توجه به عدم اثبات و پیگیری قضائی این نوع تهمت‌زنی‌ها، افراد این‌گونه برداشت می‌کردند که مقامات کشور از سلامت اقتصادی بی‌بهره‌اند. همچنین، بخش چشمگیری از پرونده‌های فساد اقتصادی که در رسانه‌های رسمی مطرح شده بود، مربوط به فسادهای بانکی بوده است. خبرهای مربوط به این نوع فساد در شبکه‌های اجتماعی، بزرگنمایی و گاهی جعل می‌شد، اما عوارض و پیامدهای منفی آن به مخاطب انتقال می‌یافت؛ بنابراین، در فرایند مقایسه، مردم از یک سو، خود را از تسهیلات بانکی بی‌بهره می‌دیدند و

1. Akram

از سوی دیگر، احساس می‌کردند که عده‌ای به راحتی می‌توانند هر اقدامی انجام دهند و در نتیجه، حس نارضایتی و تبعیض و اینکه شهروند دست دوم هستند، در مردم ایجاد و تقویت می‌شد (قربانی و شیری، ۱۴۰۰، ۹-۸).

محسن گودرزی، جامعه‌شناس، در تبیین این وضعیت از مفهوم «شهروند عاصی» استفاده می‌کند؛ شهروندی که از وضعیت زندگی خود خسته شده، از شیوه اداره کشور و جامعه ناراضی است و چشم‌اندازی برای زندگی خود نمی‌بیند. شهروند عاصی، شرایط موجود را نفی می‌کند و تنها می‌داند که چنین شرایطی را نمی‌خواهد. اخبار هر روزه درباره فسادهای کلان او را از وضعیت خودش خشمگین‌تر و از شرایط اجتماعی و سیاسی، سرخورده‌تر می‌کند. او فاصله زندگی خود و زندگی دیگران را در خیابان می‌بیند و تصور می‌کند، تنها گروه یا قشر خاصی از بهترین فرصت‌های زندگی مثل شغل، درآمد، و منزلت اجتماعی برخوردارند. شهروند عاصی، ترکیبی از احساس بی‌پناهی و استیصال را تجربه می‌کند. نه پناهی در نهادها می‌یابد و نه توانی برای حل مشکلات خود دارد؛ از این رو، فضای ذهنی و احساسی شهروندی عاصی را می‌توان ترکیبی از سرخوردگی، نارضایتی، و خشم بیان کرد (مدنی، ۱۳۹۹، ۶۹-۶۸).

به تعبیر فوکویاما: «درد فقر، زمانی بیشتر احساس می‌شود که فرد، کرامت هم نداشته باشد» (فوکویاما، ۱۴۰۲، ۹۱). به این ترتیب، انتظارات ارزشی‌ای که مردم آرزوی دستیابی به آن‌ها را داشتند و با امید به آن در سال ۱۳۹۶ به روحانی رأی دادند، به یأس تبدیل شد. تورم، گرانی، بیکاری، و فقر بیشتر شد. از منظر ارزش‌های قدرتی، مشارکت سیاسی و رأی دادن، بی‌معنا و از زاویه ارزش‌های بین‌فردی، افراد احساس بی‌منزلی و تبعیض می‌کردند.

۸. محرومیت نسبی تصاعدی، شبکه‌های اجتماعی، و اعتراضات آبان ۱۳۹۸

روند فزاینده انتظارات با روند کاهنده امکانات همراه شد و «محرومیت نسبی تصاعدی» شکل گرفت. نارضایتی و خشم انباشت‌شده، مانند انباری از باروت بود که تنها نیاز به یک جرقه و تکانه داشت. افزایش ناگهانی قیمت بنزین، جرقه‌ای بر این انبار باروت نارضایتی در آبان ۱۳۹۸ بود. احساس نارضایتی و ناکامی به شکل پرخاشگری و خشونت در سطح جامعه بروز کرد و منجر به بی‌ثباتی سیاسی شد.

شبکه‌های اجتماعی، زمینه‌ای را برای درک و تحلیل رویدادهای اجتماعی در سطح

جامعه فراهم می‌کنند و با پیوند زدن نارضایتی حاصل از مشکلات اجتماعی افراد در جامعه، هنجارهای اعتراضی را سروسامان می‌دهند (وانکلی و هانا^۱، ۲۰۱۹، ۸). «به رسمیت شناسی منافع مشترک» (بیات، ۱۴۰۱، ۴۴) و هماهنگی برای حضور در خیابان و ارتباط و شکل‌دهی به کنش جمعی علیه نظام سیاسی، در بستر نظام ارتباطی جدید شکل گرفت. نظام ارتباطات جدید، مسیر تشکیل شبکه‌ها و رسانه‌های اجتماعی را هموار کرد. در جامعه شبکه‌ای، «سیاست بر بال رسانه» سوار می‌شود و با انتقال آنی اخبار و اطلاعات و امکان ارتباط هم‌زمان و لحظه‌ای افراد در نقاط مختلف جغرافیایی، در عمل، مفاهیم زمان و مکان معانی تازه‌ای پیدا می‌کنند (کاستلز، ۱۳۸۵، ۱۸-۱۷).

شبکه‌های مجازی، ابزار کارآمدی را در اختیار معترضان و جنبش‌های اعتراضی برای هماهنگی، بسیج افکار عمومی، دادن فراخوان، سازمان‌دهی و کشاندن اعتراضات به خیابان قرار می‌دهند (هرسیچ و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲، ۴). کنش جمعی اعتراضی در جامعه شبکه‌ای، تا اندازه زیادی خودجوش است و معمولاً خشم و نارضایتی از حاکمان در مورد یک رخداد خاص، مثلاً انتخابات یا افزایش شدید قیمت برخی کالاها، برانگیخته می‌شود (کاستلز، ۱۴۰۰، ۱۸۹). افزایش ناگهانی قیمت بنزین در آبان ۱۳۹۸، نقطه شروع فوران احساس خشم و نارضایتی مردم در ایران بود.

بر پایه مستندات، ضریب نفوذ اینترنت در سال ۱۳۹۲ در ایران، حدود ۳۰ درصد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳) بوده و در سال ۱۳۹۸ به حدود ۹۴ درصد رسیده است؛ به این معنا که از هر ۱۰۰ نفر در کشور، ۹۴ نفر از اینترنت استفاده می‌کردند و تعداد کاربران تلفن هوشمند همراه به حدود ۴۵ میلیون نفر رسید (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۹). کاربران، اینترنت موبایل را به عنوان نقطه اتصال ترجیح می‌دادند و سهم نفوذ اینترنت موبایل، حدود ۸۳ درصد اعلام شده بود (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۹). شاید بتوان گفت، از هر ۱۰۰ نفر ایرانی، ۸۳ نفر، تلفن هوشمند همراه داشتند. در دسترس بودن گسترده تلفن‌های هوشمند، نه تنها توزیع اطلاعات و اخبار را در سطحی گسترده امکان‌پذیر می‌کند، بلکه همچنین توانایی افراد را برای مقایسه زندگی و معیشت خود با دیگران افزایش می‌دهد (حاتمی و همکاران^۲، ۲۰۲۲، ۱).

شاید بتوان گفت، برخلاف تمام سال‌های پس از انقلاب اسلامی، در اعتراضات آبان

1. Vanclay & Hanna

2. Hatami & et.al

۱۳۹۸ افزون بر تجمیع و سوار شدن سه ضلع محرومیت نسبی بر یکدیگر، گسترش «فرهنگ اینترنت» (کاستلز، ۱۴۰۰، ۳۳) نیز عامل مهمی در گستردگی جغرافیا و لایه‌های اجتماعی اعتراضات در ایران بود. به تعبیر کاستلز، اینترنت، فضای امنی ایجاد می‌کند و شمار زیادی از افراد از طریق شبکه‌های اجتماعی مجازی به هم پیوند می‌خورند و «احساس قدرتمندی» (کاستلز، ۱۴۰۰، ۲۸) می‌کنند. در واقع، «مردم از طریق با هم بودن، بر ترس غلبه می‌کنند» (کاستلز، ۱۴۰۰، ۷۹). احساس با هم بودن و غلبه بر ترس، که در شبکه فضای مجازی شکل گرفت و ساخته شد، جمعیت ناراضی و خشمگین را هم‌زمان و به شکل گسترده، روانه خیابان‌های شهرهای ایران کرد.

تحلیل محتوای مطالب منتشرشده از سوی کاربران ایرانی در دو شبکه اجتماعی توییتر (ایکس) و تلگرام در تابستان ۱۳۹۷ درباره سخنانی تلویزیونی و مواضع حسن روحانی، به‌عنوان رئیس‌جمهور، نشان می‌دهد که حدود ۶۵ درصد در توییتر و حدود ۳۰ درصد در تلگرام، با بدبینی و ناامیدی، مطالب و نظراتی آمیخته با توهین و تمسخر و نفرت از رئیس‌جمهور ابراز می‌کردند. چنین مضامینی، بیانگر نوعی پرخاشگری و خشونت سیاسی کلامی بود. به تدریج، از نیمه دوم سال ۱۳۹۷، کاربران در شبکه‌های اجتماعی به مواضع و عملکرد حسن روحانی بی‌اعتنا شدند و با گسترش ناامیدی، دیگر هشتگ روحانی (#روحانی) حتی به شکل انتقادی در فضای مجازی «ترند» نشد (دلآوری و رهبری، ۱۴۰۲، ۲۱۰-۲۰۶). به تدریج دامنه سرخوردگی و ناامیدی از دولت در سطح جامعه گسترش یافت و خشونت و شعارهای تند سیاسی از رئیس‌جمهور بالاتر رفت و کل ساختار سیاسی را دربر گرفت.

پس از اعلام خبر گرانی بنزین، کاربران در شبکه‌های اجتماعی کمپین‌های مختلفی در بستر توییتر، تلگرام، اینستاگرام، و غیره تشکیل دادند. در فضای نارضایتی، بی‌اعتمادی، و بدبینی به نهادهای حکومتی، از جمله رسانه‌های رسمی، نقش شبکه‌های خبری غیررسمی‌ای همچون ماهواره و پلتفرم‌های شبکه مجازی در جعل خبر، بزرگ‌نمایی، و جهت‌دهی به افکار عمومی پررنگ می‌شود. در چنین شرایطی، افکار عمومی به این ادراک می‌رسد که یک موضوع خاص (به‌عنوان مثال، نارضایتی از تصمیم مقامات) بیانگر دیدگاه‌های بیشتر افراد جامعه است. هشتگ‌های پرتکراری همچون «آبان ۱۳۹۸»، «بنزین»، «اعتراضات سراسری»، و... شبکه‌های حامیان این اعتراض را به هم ارتباط داد.

خودمختاری شبکه‌های اجتماعی و انتقال سریع عکس‌ها و تصاویر اعتراضی خشونت‌بار، افراد ناراضی و خشمگین را که، به تعبیر محمدرضا تاجیک، به خودهای «اکسپرسیونیستی» (تاجیک، ۱۳۸۶، ۳۳) تبدیل شده بودند، در نقاط مختلف ایران برای اعتراض به خیابان‌ها کشاند. گرچه دولت با قطع کامل اینترنت توانست کنش‌های جمعی اعتراضی را به شکل مقطعی مهار کند، اما آثار و پیامدهای اقتصادی و سیاسی آن باقی ماند. افرادی که با احساس محرومیت نسبی و ناکامی در دستیابی به انتظارات ارزشی، خشمگین و ناراضی بودند، با تکانه تصمیم ناگهانی گرانی بنزین، به خیابان آمدند و با اعتراض خشونت‌بار، ثبات سیاسی کشور را به چالش کشیدند.

نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر تلاش شد تأثیر محرومیت نسبی بر بی‌ثباتی سیاسی در اعتراضات آبان ۱۳۹۸ نشان داده شود. در این راستا، با استفاده از نظریه محرومیت نسبی گر، بر ابعاد اقتصادی (ارزش‌های رفاهی)، سیاسی (ارزش‌های قدرتی)، و اجتماعی (ارزش‌های منزلتی بین افراد) محرومیت نسبی متمرکز شدیم. این پژوهش تلاش کرد در چارچوب ردیابی فرایند نشان دهد، چگونه محرومیت نسبی تصاعدی با ایجاد حسن ناکامی در بستر فضای مجازی، به نارضایتی به‌عنوان یک وضعیت مشترک منجر شد و این نارضایتی گسترده در قالب خشونت و پرخاشگری در آبان ۱۳۹۸ ظهور یافت. در واقع، پس از شکل‌گیری برجام در اواخر دولت نخست روحانی، مردم احساس کردند دولت در حل و فصل مشکلات کشور جدی است و در مسیر درست در حال حرکت است؛ از این رو، در دوره دوم انتخابات ریاست جمهوری در سال ۱۳۹۶، امیدوارانه به حسن روحانی رأی دادند. انتظارات بسیار زیادی در دولت دوم روحانی در بین مردم و به‌ویژه حامیان جوان وی ایجاد شد. به‌هر حال، ماه‌عسل روابط دولت و مردم، چندان دوام نیاورد.

منازعات جناحی تضادجویانه بین دو جناح قدرت در داخل و تغییراتی که در نظام بین‌الملل (خروج آمریکا از برجام و بازگشت تحریم‌ها) رخ داد، سبب شد که وعده‌های دولت بر زمین بماند و ناتوانی دولت به تدریج آشکار شد. قرار گرفتن مردم در شرایط تورم بالا و پایین آمدن شدید قدرت خرید، احساس ظاهری و بی‌فایده بودن ساختار انتخابی کشور و به‌ویژه نقش بی‌فایده رئیس‌جمهور، که قدرت لازم را برای تصمیمات کلان سیاسی ندارد، و احساس

نداشتن کرامت، منزلت، و احساس تبعیض و نابرابری در حقوق اجتماعی و قضایی، احساس محرومیت نسبی را در افراد ایجاد یا تقویت کرد. اختلاف بین انتظارات و امکانات دستیابی به آن، به حدی زیاد شده بود که محرومیت نسبی، شکل تصاعدی یا پیش‌رونده به خود گرفت. ناراضیان ناامید و خشمگین، در پی فرصتی برای اعتراض بودند.

انبار باروتِ نارضایتی با گران شدن ناگهانی قیمت بنزین، آتش گرفت. دولت و به تدریج، کل ساختار سیاسی، در شعارهای معترضان، هدف قرار گرفت. شبکه‌های اجتماعی، بستر مناسبی را برای ارتباط و هماهنگی معترضان فراهم کردند و سرانجام، دولت با قطع کامل اینترنت، اعتراضات را مهار کرد. اعتراض خشونت‌بار با پیامدهای جانی و مالی همراه بود و سبب مختل شدن نظم اجتماعی و سیاسی و بی‌ثباتی سیاسی در سطح جامعه شد.

محرومیت نسبی در فرایند ادراک، ارزیابی نابرابری، و مقایسه در افراد شکل می‌گیرد. متغیرهای اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی در سوق دادن محرومیت نسبی به سوی اعتراض و خشونت سیاسی نقش دارند. در این میان، کیفیت حکمرانی با کاهش احساس محرومیت نسبی و در نتیجه، کاهش امکان بروز خشونت و بی‌ثباتی سیاسی در سطح جامعه، ارتباط مستقیمی دارد. ناکارآمدی حکومت در سه ضلع محرومیت نسبی (اقتصادی، سیاسی، و اجتماعی) به تدریج موجب فرسایش مشروعیت نظام سیاسی و سوق یافتن افراد بی‌طرف یا خاموش به سوی تأیید رفتارهای خشونت‌آمیز معترضان خواهد شد. همچنین، ضعف نهادمندی سیاسی و غیبت سازوکارهای قانونی و نهادی کارآمد برای انتقال تقاضاها و خواسته‌های مردم به درون نظام سیاسی، موجب عدم شکل‌گیری ارتباط کارکردی و دوسویه بین نیروهای اجتماعی و حکومت می‌شود.

براساس مستندات موجود در پیشینه فرهنگی ایرانیان در طول تاریخ معاصر، بی‌ثباتی سیاسی (= وجود خشونت در سطح جامعه علیه نظام سیاسی) همواره در مقاطع مختلف وجود داشته و از گستردگی و شدت نیز برخوردار بوده است. با توجه به این پیشینه تاریخی، به نظر می‌رسد، خشونت سیاسی در حال تبدیل شدن به یک هنجار در رفتار سیاسی افراد، به ویژه نسل جوان در جامعه ایران است. نگرشی مثبت به خشونت سیاسی به عنوان ابزاری سودمند، در حال شکل‌گیری و تقویت است. افراد، احساس می‌کنند شاید راهی جز خشونت برای رسیدن به خواسته‌هایشان وجود ندارد. افزون‌براین، تغییر ارزش‌ها

و سبک زندگی مردم در جامعه ایران و شکاف میان ایدئولوژی دولتی یا هنجارهای رسمی با گرایش‌های عمومی و هنجارهای غیررسمی، بر آتش نارضایتی دامن می‌زند. سرانجام، خواسته‌های مطرح‌شده در اعتراضات سیاسی، بر بستری از ارزش‌ها و سبک‌های زندگی در جامعه سوار است. در صورت عدم تدبیر و چاره‌اندیشی لازم توسط نخبگان سیاسی حاکم در راستای اصلاحات ساختاری و تغییر شیوه حکمرانی، به نظر می‌رسد، شاهد گسترش هرچه بیشتر توجیه خشونت در جامعه در گستره جغرافیایی وسیع‌تر و لایه‌های اجتماعی گسترده‌تری در آینده خواهیم بود.*

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۷۶). ثبات سیاسی، دموکراسی و جامعه مدنی در جوامع ناهمگون: نظریه دموکراسی مبتنی بر اجماع و تجربه لبنان. مطالعات خاورمیانه، ۱۲، ۱۶۶-۱۲۳.
- مصطفوی، انور؛ شهابی، محمود؛ شالچی، سمیه (۱۴۰۱). رفتار جمعی یا کنش اعتراضی: مطالعه ناآرامی‌های اجتماعی آبان ۹۸ با استفاده از نظریه مبنایی. فصلنامه علمی رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۴(۲)، پیاپی ۷۲، ۲۳۶-۲۱۱.
- ایرنا (۱۳۹۸). رأی‌گیری انتخابات مجلس یازدهم پایان یافت. ۱۳۹۸/۱۲/۳. در دسترس در: <https://www.irna.ir/news/83685108>
- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نی.
- بیات، آصف (۱۳۹۸). طغیان طبقه متوسط فرودست. ماهنامه ایران فردا. اسفند، دوره جدید، شماره ۵۷.
- بیات، آصف (۱۴۰۱). سیاست‌های خیابانی: جنبش تهیدستان در ایران. ترجمه اسدالله نبوی چاشمی. تهران: شیرازه.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۶). خیابان و سیاست: تجربه سیاستی از جنبش بازیگوشی در ایران امروز. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲(۴)، ۷۴-۳۳.
- تسنیم (۱۳۹۹). ضرب نفوذ اینترنت در ایران بالاتر از میانگین جهانی. ۱۳۹۹/۹/۱۲. در دسترس در: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/09/12/2401716>
- توحیدی، زهرا (۱۳۹۸). جنبش یا ناجنیش: نگاهی به رخداد‌های آبان‌ماه از دریچه نظریات جنبش اجتماعی. فصلنامه مطالعات ایرانی پویه. شمارگان نهم و دهم، ۷۴-۶۰.
- جلانی‌پور، حمیدرضا (۱۳۹۱). لایه‌های جنبشی جامعه ایران؛ دو جنبش کلان و ده جنبش خرد اجتماعی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۷(۴)، ۸۷-۳۵.
- حاجیانی، ابراهیم و دیگران (۱۳۹۷). اعتراضات و ناآرامی‌های دی‌ماه ۱۳۹۶؛ تحلیل‌ها و برآوردها. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- خواججه‌سروی، غلامرضا؛ حسینی، سیدجواد (۱۳۹۷). دوگانة اعتراض سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. دوفصلنامه علمی-پژوهشی دانش سیاسی، ۴(۲)، پیاپی ۲۸، ۱۹۹-۲۲۸.
- دلآوری، ابوالفضل (۱۳۹۴). درآمدی انتقادی بر مفهوم و شاخص‌های بی‌ثباتی سیاسی: به‌سوی مدل جامع و کارآمد برای سنجش بی‌ثباتی سیاسی. فصلنامه دولت‌پژوهی، ۱(۲)، ۹۴-۵۹.
- دلآوری، ابوالفضل؛ رهبری، محمد (۱۴۰۲). وعده‌های انتخاباتی، محدودیت‌های دولت و اعتراضات سیاسی در ایران: مطالعه موردی نخستین سال دولت دوم روحانی مرداد ۱۳۹۶ تا مرداد ۱۳۹۷. فصلنامه دولت‌پژوهی، ۹(۳۴)، ۲۱۴-۱۷۹.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۸). آناتومی جامعه: مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کاربردی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۹). توسعه و تضاد. تهران: شرکت سهامی انتشار.

ساندرز، دیوید (۱۳۸۰). الگوهای بی ثباتی سیاسی. تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.

سردارنیا، خلیل الله؛ البرزی، هنگامه (۱۴۰۱). در مقاله تحلیل اعتراضات صنفی-اجتماعی اخیر در ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶). فصلنامه علمی پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۱(۴۰)، ۱۵۰-۱۰۷.

عظیمی دولت‌آبادی، امیر (۱۳۸۷). منازعات نخبگان سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

فراسخوخواه، مقصود (۱۳۹۸). ما ایرانیان: زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلیقات ایرانی. تهران: نی.

فوران، جان (۱۳۸۲). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

فوکویاما، فرانسیس (۱۴۰۲). سیاست هویت کنونی و مبارزه برای به رسمیت شناخته شدن. ترجمه رحمان قهرمان‌پور، تهران: روزنه.

قاندی، محمدرضا؛ مذنب، حسین؛ امانی، محمدرضا (۱۴۰۰). عوامل مؤثر در بروز بحران امنیتی در شهرهای ایران (کاربست نظریه محرومیت نسبی در تحلیل اعتراضات آبان ۱۳۹۸). فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۲(۴۶)، ۱۸۲-۱۶۶.

قربانی سید ایمان و شیرینی طهمورث (۱۴۰۰). محرومیت نسبی و ظرفیت سازی برای بحران اجتماعی: مطالعه موردی حوادث ۱۳۹۶. فصلنامه پژوهش اجتماعی، ۱۳(۵۱)، ۱ تا ۲۳.

کاستلز، مانوئل (۱۴۰۰). شبکه‌های خشم و امید: جنبش‌های اجتماعی در عصر اینترنت. ترجمه مجتبی قلی‌پور. تهران: نشر مرکز.

کاستلز، مانوئل (۱۳۸۵). عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه، فرهنگ (ظهور جامعه شبکه‌ای). جلد اول. ترجمه علیقلیان، خاکباز، و چاوشیان. تهران: طرح نو.

کریمی مله، علی (۱۴۰۲). سرمایه سیاسی حکومت و هویت ملی؛ داده‌های پیش‌هشداردهنده در مورد ایران کنونی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲(۷۰)، ۱۵۶-۱۰۹.

گیر، تد رابرت (۱۴۰۲). چرا انسان‌ها شورش می‌کنند؟. ترجمه علی مرشدی‌زاد. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

گیدنز، آتوننی (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.

لیتل، دانیل (۱۳۸۶). تبیین در علوم اجتماعی: درآمدی به فلسفه علم الاجتماع. ترجمه عبدالکریم سروش. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.

مدنی، سعید (۱۳۹۹). آتش خاموش، نگاهی به اعتراضات آبان ۹۸. تهران: مؤسسه رحمان.

مارش، دیوید؛ استوکر، جری (۱۳۸۴). روش و نظریه در علوم سیاسی. ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

موتقی، احمد؛ کرم‌زادی، مسلم (۱۳۹۰). بررسی تأثیر ثبات سیاسی بر توسعه. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۴۱(۳)، ۳۴۰-۳۲۱.

مرکز آمار ایران (۱۴۰۲). جدول نرخ بیکاری جوانان ۲۴-۱۵ ساله کل کشور به تفکیک فصول (۱۴۰۲-۱۳۸۴). در دسترس در:

<https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21889>

مرکز آمار ایران (۱۳۹۲). دسترسی خانوارها به اینترنت و استفاده افراد از اینترنت سالانه. در دسترس در:

<https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21974>

مرکز آمار ایران (۱۳۹۸). سالنامه آماری، دفتر شاخص قیمت‌ها. در دسترس در:

<https://amar.org.ir/salnameh->

[amar/agentType/ViewSearch/CustomFieldIDs/65/SearchValues/1398/PropertyTypeID/615](https://amar.org.ir/agentType/ViewSearch/CustomFieldIDs/65/SearchValues/1398/PropertyTypeID/615)

مرکز آمار ایران (۱۳۹۸). ضریب جینی: کل کشور (دهک وزنی). زمان آماری: سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۸. در دسترس در:

<https://amar.org.ir/statistical-information/statid/21861>

مهر (۱۴ مرداد ۱۳۹۹). آخرین آمار ضریب نفوذ اینترنت در ایران. در دسترس در:

<https://www.mehrnews.com/news/4990207>

نوروزپور، مرتضی (۱۳۹۸). تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی ماه ۱۳۹۶. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۴)، ۲۲۰-۱۸۵.

نیاکوئی، امیر (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی منازعات سیاسی در ایران (انتخابات ۱۳۸۸). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۰(۱)، ۲۳۰-۱۹۹.

هرسیچ، حسین؛ ربیعی‌نیا، بهمن (۱۴۰۲). الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۴(۳)، پیاپی (۹۱)، ۲۲-۱.

والی‌نژاد، عبدالله؛ کاظمی، عباس (۱۴۰۰). تحلیل جامعه‌شناختی ناآرامی‌های آبان ۱۳۹۸. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲۲(۴)، ۲۵۲-۲۲۵.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۸۱). پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج اول. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (۱۳۹۵). پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان. موج سوم. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

Agbibo, D. E. (2013). Why Boko Haram exists: The relative deprivation perspective. *African Conflict and Peacebuilding Review*, 3(1), 144-157.

Akram, Sadiya. (2014). Recognizing the 2011 United Kingdom Riots as Political Protest: A Theoretical Framework Based on Agency, Habitus and the Preconscious. *British Journal of Criminology*, Volume 54, Issue 3. pp 375-392.

Andrey V. Korotayev and Alisa R. Shishkina. (2020). Relative Deprivation as a Factor of Sociopolitical Destabilization: Toward a Quantitative Comparative Analysis of the Arab Spring Events. *Cross-Cultural Research*, Volume 54 Issue 2-3. pp296-318. <https://doi.org/10.1177/1069397119882364>.

Curvale, Carolina (2010). *Does Political Participation Affect Political Stability? A Study of Latin America During the 19th and 20th Centuries*. Department of Politics. New York University.

- Feddes, A. R., Mann, L., & Doosje, B. (2015). Increasing Self-esteem and Empathy to Prevent Violent Radicalization: A Longitudinal Quantitative Evaluation of a Resilience Training Focused on Adolescents with a Dual Identity. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(7), 400-411.
- Griffin, J. D., & De Jonge, C. K. (2014). *Income Inequality, Citizen Polarization, and Political Protest*. University of Colorado Boulder.
- Hatami, Z & Yi, Sue & Hall, M. (2022). *Well-being and relative deprivation in a digital era*. *Heliyon*, 8(10). 1-11.
- Kolstad, Ivar.(2008). *Political Instability, Indices of*, International Encyclopedia of the Social Sciences. Available at: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/political-instability-indices>.
- Ragolane, M., & Malatji, T. L. (2024). An Investigation into the Causes and Impact of Service Delivery Protests on Political Stability: Perceptions from the Social Contract and Relative Deprivation. *EUREKA: Social and Humanities*, (1), 75-88.
- Saleh, A. (2013). *Ethnic Identity and the State in Iran*. Dordrecht. The Netherlands: Springer.
- Shahi, A., Abdoh-Tabrizi, E. (2020). Iran's 2019-2020 Demonstrations: The Changing Dynamics of Political Protests in Iran. *Asian Affairs*, 51(1), 1-41.
- Vanclay, F., & Hanna, P. (2019). Conceptualizing Company Response to Community Protest: Principles to Achieve a Social License to Operate. *Land*, 8(6), 101. 1-31.